

**СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНЕ
ВИХОВАННЯ ДОШКІПЬНИКА:
ДОСПІДНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

**Навчально-методичний посібник
для студентів педагогічних спеціальностей**

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКА:
ДОСЛІДНО-ТЕХНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

*Навчально-методичний посібник
для студентів педагогічних спеціальностей*

Укладачі:

*О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук,
Л. В. Бобро, О. В. Лісовець*

За загальною редакцією професора О. Л. Кононко

Ніжин – 2020

УДК 373.2.015.31:17.022.1:316.42(076)

С69

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 9 від 30.06.2020 р.

Рецензенти:

Беленька Г. В. – завідувачка кафедри дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор педагогічних наук, професор;

Шелестова Л. В. – провідний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН, доктор педагогічних наук

С69 Соціально-моральне виховання дошкільника: дослідно-технологічні аспекти: навч.-метод. посібник для студ. пед. спец. / укл.: О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна, С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук, Л. В. Бобро, О. В. Лісовець; за заг. ред. О. Кононко; Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 415 с.

Матеріали навчально-методичного посібника розкривають алгоритм розробки різних аспектів проблеми соціально-морального виховання дитини дошкільного віку; визначають критерії і показники досліджуваного явища, його компонентну структуру; містять адекватні завданням дослідження методи діагностики та формування соціально-моральної якості чи уміння; характеризують рівні їх вихованості або типологію; розкривають хід аналізу, інтерпретації та узагальнення емпіричних даних; пропонують зразки оформлення таблиць на усіх етапах експериментальної роботи.

Адресовані студентам, магістрантам, аспірантам педагогічних спеціальностей, викладачам гуманітарних дисциплін закладів вищої освіти, науковим співробітникам. Можуть стати у нагоді різним категоріям дошкільних працівників.

УДК 373.2.015.31:17.022.1:316.42(076)

© О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук,
Л. В. Бобро, О. В. Лісовець
укладання, 2020

© НДУ ім. М. Гоголя, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
I. Діагностика і виховання чуйності дошкільника (<i>Кононко О. Л.</i>)	8
II. Становлення та виховання у дошкільників самостійності як провідної риси особистості (<i>Лисовець О. В.</i>)	77
III. Методи, форми та засоби виховання культури самовираження дошкільника у комунікативній діяльності (<i>Аніщук А. М.</i>)	110
IV. Діагностика та виховання у дошкільників здорової совісті (<i>Кононко О. Л.</i>)	184
V. Методичні основи патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку (<i>Матвієнко С. І.</i>)	249
VI. Від недисциплінованості до дисциплінованості дошкільника: діагностика відхилення та оптимізація виховного процесу (<i>Пухтіна Н. П., Кононко О. Л.</i>)	311
VII. Технологія виховання у дошкільників уміння долати страх (<i>Бобро Л. В.</i>)	373
ПІСЛЯМОВА	413

ІІІ. МЕТОДИ, ФОРМИ ТА ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ КУЛЬТУРИ САМОВИРАЖЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ У КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Аніщук А. М.

Актуальність дослідження проблеми

Суспільні зміни, що відбуваються в Україні, висувають нові вимоги до особистості та прояву її активності у всіх сферах життєдіяльності. Сьогодні в центрі нової освітньої парадигми знаходиться вільна, цілеспрямована, самоорганізовуюча, культуротворча комунікативна особистість, невід'ємною особливістю якої є здатність до самовираження.

Самовираження дитини дошкільного віку сприяє формуванню загальних здібностей дитини, що проявляються в культурі міжособистісних відносин і виражаються у різних видах діяльності, однією з яких виступає комунікативна.

Адже саме те, як дитина проявляє себе у взаємодії з іншими людьми дозволяє дорослому правильно вибрати засоби, методи, форми виховного впливу на конкретного дошкільника. Незалежні від зовнішніх впливів дії дитини, а саме, здатність самостійно контролювати, регулювати та коректувати свою мовленнєву поведінку, презентувати індивідуальні особливості, прагнення, переваги, які не суперечать нормам культури і притаманні окремій дитині, демонструють її культуру самовираження.

Проблема формування культури самовираження дітей дошкільного віку в комунікативній діяльності передбачає зміщення акцентів з активності дорослого як центру відліку традиційної педагогіки на суб'єктну активність дитини як активного суб'єкта життєдіяльності. Отже, у центрі уваги стає активне буття дошкільника, його індивідуальний життєвий досвід, створення в закладі дошкільної освіти розвивальних умов, що сприятимуть формуванню у старших дошкільників стійкої мотивації до усвідомленого вибору культурних форм та засобів самовираження.

На зміст та динаміку цього процесу істотно впливають форма та стиль спілкування суб'єктів взаємодії у системі "дитина – дитина",

"дитина – дорослий". Остання слугує моделлю для формування культури самовираження дошкільника, його соціального мовлення.

Формування культури самовираження в міжособистісних відносинах виступає проблемною темою, оскільки грубість, агресивність дітей, їх деструктивні форми висловлювання часом є нерозв'язаною проблемою для педагогів дошкільних освітніх установ, що забезпечує актуальність у розробці способів, форм, методів формування культури самовираження дошкільників у процесі спілкування з однолітками та дорослими.

Тому актуальність формування культури самовираження у дітей дошкільного віку виходить із запитів практиків і полягає в необхідності створення педагогічних умов, що забезпечують розвиток потреби у самовираженні, засвоєння соціально-прийнятних форм і засобів самовираження, розуміння важливості культури міжособистісної взаємодії.

Брак вітчизняних досліджень вказаного напрямку, затребуваність педагогічної практики методичних розробок зумовили вибір теми даного дослідження.

КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Визначення змісту провідних понять дослідження

Провідними категоріями визначеної проблематики є: *особистісне самовираження, самопрезентація, саморозкриття, культура самовираження дошкільників, самоорганізуюча діяльність, комунікативна діяльність, культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.*

Визначені поняття тісно пов'язані між собою та складають своєрідний причинно-наслідковий ряд, що відображає певні етапи у вихованні культури самовираження старших дошкільників у комунікативній діяльності.

Особистісне самовираження – процес розгортання дошкільником активної життєдіяльності, індивідуальної форми свого соціального буття. Самовираження особистості дитини, як зазначає О. Кононко, пов'язане з виникненням феноменального "Я сам", що вказує не лише на виникнення зовні помітної самостійності, але й спонукає дитину до різних форм самовираження [13, с. 172].

Самовираження як один із засобів самоствердження дитини зумовлюється потребою у самопізнанні, прагненні вирізнитися з-поміж інших, означити себе серед оточення.

Існує тісний зв'язок між самовираженням і потребами у суспільному визнанні: *самопрезентації і саморозкритті* дитини. Вони виступають важливими мотивами самовираження.

Самопрезентація визначається І. Шкуратовою, як процес самовираження дитини в процесі спілкування, спрямований на створення певного враження про себе [26]. І. Бех визначає як процес представлення себе у відношенні соціально і культурно прийнятих способів дій і поведінки. Цей процес базується на використанні певних стратегій, розроблених для того, щоб формувати думки інших про себе. Вихованець зацікавлений у тому, щоб постати перед іншими у найкращому вигляді [4].

Близьким є поняття **саморозкриття**. І. Шкуратова розглядає даний процес як повідомлення особистісно значущої, важливої, сутнісної інформації про себе іншим людям [25]. Тому саме саморозкриття сприяє розвитку успішних міжособистісних відносин між дітьми: щирих, справжніх, відкритих, довірливих, що проявляються в *культурі самовираження особистості*.

Базуючись на визначеннях відомих фахівців, А. Аніщук кваліфікує поняття **"культура самовираження дошкільників"** як здатність дитини самостійно організовувати, виконувати, контролювати свою поведінку в процесі самовираження, презентувати індивідуальні особливості, прагнення, переваги, які не суперечать нормам культури.

О. Зінченко, О. Кононко, О. Омельченко стверджують, що *культура самовираження* відображається в *діяльності, поведінці, вчинках*, завдяки яким дитина намагається виразити іншим свої переживання, знання, уміння, особистий досвід. Дитина поступово накопичує в своєму досвіді способи виконання різних видів діяльності і вчиться бачити, що може бути результатом її активності [8; 12; 19].

Культуру самовираження визначають через *самоорганізуючу діяльність*, яка має відповідати індивідуальним особливостям дитини і культурі даного суспільства, в якому вона живе.

Під **самоорганізуючою діяльністю** дитини дошкільного віку О. Омельченко розглядає взаємодію самоуправління поведінкою і зовнішнього впливу на цю діяльність з боку ситуації, обставин, інших

людей. Дитина дошкільного віку ще не готова до самоорганізації, оскільки ще недостатньо усвідомлено керує собою, своїми бажаннями і намірами [19].

Культура самовираження дає можливість дитині повною мірою реалізувати себе, орієнтуючись, з одного боку, на свої здібності та можливості, а з іншого – на вимоги культури та суспільства.

Аналізуючи проблему культури самовираження дошкільників, варто виділити виховний потенціал *комунікативної діяльності* та його використання у процесі самовираження дитини.

Комунікативну діяльність Т. Піроженко розглядає як особливий, специфічний вид пізнавальної діяльності дитини, у процесі якого відбувається взаємний обмін інформацією, думками, почуттями, способами поведінки, звичками. Вона передбачає оволодіння розвиненим мовленням і вміннями застосовувати мову в конкретній ситуації спілкування [20, с. 132].

Систематизація наукових підходів щодо вивчення культури самовираження, характеристики мовлення як засобу самовираження, комунікативно-мовленнєвої діяльності, дають підстави для виділення поняття "*культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності*".

Культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, за визначенням А. Аніщук, – це вміння дошкільників свідомо вибирати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смисловому відношенні, стилістично доречні, виразні); за допомогою соціально прийнятних мовленнєвих засобів та форм виражати свої думки, почуття, бажання, ставлення; проявляти індивідуальність, творчу активність; передбачати вплив своїх слів на інших, оцінювати ставлення до себе інших; відстоювати власну гідність; знаходити адекватну щодо ситуації спілкування нову мовленнєву форму.

Отже, *культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності* є базовим поняттям даного дослідження, яке потребує подальшого визначення критеріїв та показників сформованості даної якості, її компонентів, розробки діагностичних методик дослідження.

Критерії і показники вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Для дослідження вихованості *культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності* мають бути розроблені *критерії та показники*.

На основі теоретичних здобутків різних науковців щодо явища самовираження, сучасних концепцій характеристики мовлення як особистісного феномену та засобу самовираження, культури мовлення, ролі спілкування у мовленнєвій діяльності дитини, А. Аніщук виділені *критерії та показники* рівнів сформованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Критерії і показники, за якими оцінюється рівень сформованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Критерії і показники сформованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ КРИТЕРІЇВ
Прагнення заявити про себе іншим та самим собі	Сформованість потреби заявити про себе. Усвідомлене спонукання до мовленнєвого висловлювання, прагнення до визнання, сталість (несталість) прояву самовираження у комунікативній діяльності.
Узгодженість індивідуальних і соціальних тенденцій мовленнєвої поведінки	Уміння проявити себе, продемонструвати свої індивідуальні особливості і, в той же час, не суперечити нормам культури суспільства. Сформулювати узагальнене судження про себе та інших; порівнювати себе, свої досягнення, якості, вчинки з іншими.
Прояв рефлексивної позиції	Демонстрація відношення до того, як саме вдалося виразити себе в процесі комунікації; самостійність, цілеспрямованість, саморегуляція власних

	<p>мовленнєвих дій; демонстрація свого ставлення до інших (байдужа чи ні до того, що про неї говорять). Небайдужість до переживань іншої людини, її почуттів, здатність до співпереживання; побудова висловлювання з урахуванням можливих реакцій людей; осмислення своїх експресивних проявів, їх критична самооцінка і свідоме використання можливостей мови у спілкуванні.</p>
<p>Здатність презентувати себе у соціально прийнятний спосіб</p>	<p>Уміння в культурній і доброзичливій формі звернутися до однолітків та дорослих; привітно відповісти на прохання; тактовно, ввічливо відповісти на відмову; оформити мовленнєвий конструкт виразно, грамотно, доступно, адекватно, змістовно, творчо, емоційно забарвлено; використовувати соціально прийнятні форми (приємні, неагресивні, миролюбні, налаштовані на об'єднання зусиль). Уміння свідомо вибирати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смисловому відношенні, стилістично доречні, виразні), знаходити адекватну щодо ситуації нову мовленнєву форму.</p>

Визначені критерії та показники допоможуть у проведенні всіх етапів педагогічного дослідження (констатувального, формувального, контрольного), правильно підібрати систему вправ та завдань, які сприятимуть вихованню культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності з урахуванням їхніх індивідуальних ознак.

Система роботи з дошкільниками передбачає визначення компонентної структури культури самовираження.

Компонентна структура культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Визначаючи *компоненти* культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, доцільно враховувати погляди Д. Узнадзе, О. Омельченко, П. Гуревича щодо виділення *мотиваційного компонента*, оскільки для виконання будь-якої діяльності потрібен мотив, який у структурі культури самовираження дозволяє суб'єкту відшукати таку поведінку, яка відповідає соціально прийнятним нормам.

Підґрунтям для виокремлення наступних компонентів культури самовираження (*когнітивного, емоційного, поведінкового*) стали положення І. Беха, А. Петровського, М. Ярошевського, М. Корепанової щодо характеристики "Я концепції" дитини як сукупності усіх її уявлень про себе, поєднаних з оцінкою, а саме: усвідомлення й розуміння власних мовленнєвих можливостей; володіння умінням виражати свої почуття та ставлення, способами поведінки, які б відповідали нормам поведінки людей у суспільстві.

Спираючись на праці вищезазначених науковців, А. Аніщук виділено основні компоненти культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності: *мотиваційний, когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий*.

Мотиваційний компонент спонукає до процесу самовираження, сприяє прийняттю рішення про вибір пріоритетного способу самовираження у комунікативній діяльності, забезпечує уявне моделювання перед тим, як проявити себе зовні, певним чином постати перед іншими людьми; дозволяє відшукати такі форми мовленнєвої поведінки, які забезпечать взаєморозуміння.

Когнітивний компонент забезпечує, з одного боку, саму можливість вираження думок, почуттів, ставлення до іншого, а з іншого – можливість бути зрозумілим і сприйнятим оточуючими. Його сутність полягає в розумінні дитиною значень слів, за допомогою яких вона самовиражається, жестів, способів поведінки; системи знань про комунікативні якості мовлення (правильність, чистота, точність, багатство, логічність, доречність, доступність і виразність), типові формули мовленнєвого етикету (вітання, прощання, побажання, запрошення, тощо); усвідомленні норм мовленнєвої культури, норм поведінки людей у суспільстві.

Емоційно-ціннісний компонент включає в себе певні емоційні прояви по відношенню до дорослих та однолітків, які виражаються у мовленнєвих конструктах, забарвлених приємними (неприємними) відчуттями, відповідною інтонацією та емоційним ставленням до власного "Я" та інших; небайдужість до переживань іншої людини, її почуттів, здатність до співпереживання. Виражається через прояв рефлексивної позиції кожної дитини, її активності, демонстрацію відношення до того, як саме їй вдалося виразити себе в процесі комунікації.

Поведінковий компонент засвідчує сформовану (несформовану) потребу через мовленнєве висловлювання заявити про себе, надати емоційному забарвленню певну дієвість. Демонструє бажання або небажання дітей діяти відповідно до вимог суспільства, уміння використовувати прийнятні чи неприйнятні для оточення способи реагування на різні життєві події, орієнтуватися у ситуації спілкування (доцільно добирати мовленнєві та немовленнєві засоби, виходячи зі змісту ситуації, її учасників, власного ставлення). Важливим є визначення по відношенню до кого спрямоване мовленнєве висловлювання дітей у комунікативній діяльності, які життєві ситуації обслуговують їхні слова. Поведінковий компонент демонструє бажання або небажання дітей самовиражатися відповідно до вимог суспільства.

Характеристика кожного компонента спрямовує майбутнього педагога на визначення діагностичних методик у межах констатувального експерименту, за допомогою яких буде визначатися рівень вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Досліджуючи особливості вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, доцільно брати до уваги:

- *усвідомлене намагання дитини виразити іншим цінне для неї самої* (думки, почуття, бажання, ставлення, переживання);
- *уміння продемонструвати індивідуальний стиль мовленнєвої поведінки* (правильно обирати стиль мовлення, підпорядковувати форму мовленнєвого висловлювання завданням спілкування; використовувати тональність, інтонаційну забарвленість);
- *здатність до саморегуляції власних мовленнєвих дій* (передбачати вплив своїх слів на інших; співпереживати; оцінювати ставлення до себе інших);
- *уміння використовувати соціально-прийнятні мовленнєві засоби* (слова, словосполучення, фрази).

Розробка діагностичної методики констатувального етапу дослідження

У даному підрозділі пропонуються різні за змістом та формою методи роботи, що допоможуть студентам визначити стан вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, вплив педагогів та батьків на процес, що досліджується.

Підбираючи діагностичні методики, слід урахувати, що процес самовираження є емоційно забарвленим актом, спрямованим, з одного боку, на прояв дошкільником власної позиції, з іншого – на вплив на іншу людину з метою доведення, роз'яснення їй власної позиції та зміну позиції іншого (думки, ставлення, стилю поведінки або діяльності). Самовираження є водночас цілеспрямованою активністю певної модальності, яка супроводжується для учасників приємними або неприємними переживаннями. Останні передаються спеціально підібраними словами, вербалізуються та супроводжуються різними жестами.

Нижче схарактеризовано орієнтовний набір методів вивчення вихованості культури самовираження дошкільника, як однієї із соціально-моральних якостей особистості, з урахуванням вищезазначених компонентів.

РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ *Методи до мотиваційного компонента*

Діагностика мотивів мовленнєвого самовираження *(Л. Калмикова [10], адаптована автором)*

Мотив зазвичай зумовлений бажанням донести свою думку до інших людей.

1. Створення для малят ситуації вибору з метою виявлення тих дітей, які оберуть із запропонованих видів діяльності саме мовленнєву. Для цього можна організувати ігрову ситуацію "Біржа праці". Вихователь бере на себе роль роботодавця, а діти обирають професії й "працевлаштовуються" на вакансії лікаря, водія, будівельника, ведучого телепередачі "Вечірня казка" тощо.

Таким чином, можна визначити, хто з вихованців має потребу у вираженні думок (самовираженні), що трактується як мовленнєва

потреба, а хто орієнтований на матеріальні предмети, необхідні для певної діяльності, зокрема для "будівництва".

Відсутність мовленнєвих потреб у певної кількості дітей засвідчуватиме, що їхні висловлювання часто позбавлені мотивації смислоформування і смислоформування, цілеспрямованості, програмованості, що їхнє вербальне самовираження обмежене.

2. Застосування методу безпосереднього психодіагностування мотивів дітей, які мають виражену потребу у мовленнєвому самовираженні. Після того як дитина спробувала себе в ролі телеведучого і розповіла друзям вечірню казку, запитайте її, чому вона обрала цю роль, і запропонуйте перелік різних за значущістю мотивів.

Орієнтовні мотиви. Хотілося розповісти цікаву казку, яка сподобалася б товаришам. Подобається розповідати, складати казки, небилиці. Подобається висловлюватися перед товаришами, бачити, що вони слухають і розуміють. Щоб навчитися чітко висловлювати свою думку. Щоб вплинути на інших. Щоб продемонструвати, що я це розумію тощо.

Відповіді дітей покажуть, чи полімотивоване їхнє мовлення, допоможуть з'ясувати, у кого з вихованців переважають мотиви, пов'язані з можливістю викликати інтерес у слухача, у кого – зі смислоформуванням, що об'єктивно виникає під час говоріння, у кого – з навчальною діяльністю, а в кого – з бажанням бути в центрі уваги та інші варіанти.

3. Визначення мотивації дітей за допомогою проєктивних методик (конструювання і доповнення). З цією метою дітям (за їхнім бажанням) можна запропонувати доповнити і закінчити оповідку, розпочату вихователем, або скласти розповідь за серією сюжетних картинок, попередньо виклавши їх у логічній послідовності.

Після цього варто провести *бесіду* з вихованцями, яка спрямована на виявлення їхньої мотивації.

Бесіда

1. Що для тебе краще: розповідати чи робити щось інше?
2. Чому ти погодився(лася) складати розповідь?
3. Чи вдалася тобі оповідка так, як ти хотів(ла)?

Опитування дітей, проведене після прослуховування складених розповідей (як вдалих, так і не дуже), виявить, хто з вихованців, виконуючи це завдання, задовольнив мовленнєві потреби, а хто віддав

би перевагу малюванню, перегляду мультфільмів, рухливим іграм тощо.

Відповідь на друге запитання покаже, чи усвідомлює дошкільник, що спонукає його до мовленнєвих дій.

Третє запитання, а також те, як дитина виконала завдання, допоможе встановити, наскільки стійкі її мотиви.

Дехто з малят здатен доводити мовленнєві завдання до кінця, дотримуючись умов їх виконання, а дехто "переключається" на інші теми. Будуть і такі, хто взагалі відмовиться висловлюватися.

Показники сформованості мотивації мовленнєвої діяльності старших дошкільнят:

- задоволення дитиною своїх потреб у мовленнєвому самовираженні;

- усвідомлення причин, що лежать в основі мовленнєвих дій (зокрема комунікативних і тих, що пов'язані з навчальною діяльністю);

- стійкість мотивів. Орієнтація висловлювань на досягнення результату;

- самостійність мотивів. Вичерпне висвітлення теми.

Аналіз отриманих результатів дасть змогу визначити стан розвитку мотивації дітей до самовираження у комунікативній діяльності. Умовно можна виділити такі рівні.

Орієнтовні рівні розвитку мотивації:

Високий рівень діагностується в дітей, у яких яскраво виражений мотив задоволення комунікативно-мовленнєвих потреб, спостерігається самостійність та стійкість мовленнєвих мотивів і які прагнуть досягти певного результату в процесі самовираження.

Достатній рівень мають діти, у яких над комунікативно-мовленнєвими потребами превалюють інші; мовленнєві мотиви нестійкі, несамостійні, зумовлені лише навчальними завданнями. Це рівень становлення мотиву мовленнєвого самовираження.

Середній рівень можна діагностувати в дошкільнят, у яких не виявлені мотиви, що спонукають до мовленнєвого самовираження. Їхнє мовлення стимулюється кількома мотивами, як правило, немовленнєвими, потреби в комунікації не пов'язані з прагненням до самовираження.

Низький рівень мають малята, комунікативні потреби яких задовольняються за допомогою коротких реплік у немовленнєвих видах діяльності, а також у діалогах і полілогах.

Запропоновані рівні є орієнтиром. У процесі діагностики самовираження дошкільників у комунікативній діяльності в тому чи іншому закладі дошкільної освіти може бути виявлена інша кількість рівнів: і менша, і більша.

Методи до когнітивного компонента

Бесіда

Уміння культурно самовиражатися залежить від поінформованості дошкільника щодо себе. Досвідченість дошкільника – важлива складова його життєвої компетентності, запорука повноцінного особистісного зростання, цілісного дитячого світобачення, передумова активної за формою та моральної за змістом позиції "Я у Світі". Поінформованість щодо себе слугує підґрунтям для різнобічного та гармонійного розвитку, елементарного дитячого світогляду, адекватної та гнучкої поведінки у незнайомих або ускладнених життєвих ситуаціях, уміння самовизначатися соціально прийнятними та схвалюваними способами мовленнєвої поведінки.

Метод бесіди дозволить визначити сформованість у дітей узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження, здатність дошкільників 5–6 років називати і диференціювати приємні та неприємні слова, конструктивні та деструктивні дії та вчинки; встановити джерело надходження даних слів у словник дитини.

Мета бесіди – виявити сформованість у дітей реалістичних уявлень про себе та узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження.

Запитання бесіди спрямовані на з'ясування слів, що виражають почуттєву сферу дитини, тому що дана сфера є пріоритетною в дошкільному віці й емоційна спрямованість мовлення включає в себе не тільки його розуміння, а й переживання дитиною сприйнятих слів і вираження цих переживань у зовнішній словесній формі.

Бесіда проводиться індивідуально, за відсутності сторонніх людей. Тривалість бесіди не перевищує 5–10 хвилин. Має бути передбачено варіант, небажання дитини розмовляти або ознаки втоми. У такому разі бесіда припиняється, попереджаючи ймовірність у дитини негативної налаштованості на неї. Бесіда проводиться в одній і тій самій формі й послідовності пред'явлення запитань до кожної дитини.

Запитання бесіди дозволяють визначити здатність дошкільників 5–6 років називати і диференціювати приємні та неприємні слова, встановити джерело надходження цих слів до словника дитини; з'ясувати такі явища: чи розуміють діти зміст "приємних" та "неприємних" слів; які з них, адресовані зі боку інших людей (дорослих, однолітків), переважають у їхньому досвіді; які з слів-означень емоційних переживань старші дошкільники розуміють, а які – ні; з якими людьми пов'язані ці слова (приємними, неприємними, байдужими); які слова у процесі самовираження вони використовують найчастіше і чи усвідомлюють вплив "приємних" та "неприємних" слів на інших людей.

Нижче пропонуються варіанти бесід, розроблені А. Аніщук.

Бесіда 1. Уявлення про себе

- Сформулюй узагальнене судження про себе?
- Що ти відносиш до етичних еталонів поведінки?
- Як ти розумієш совісну і безсовісну поведінку?
- Як ти розумієш добро і зло?

Бесіда 2. Уявлення про соціально схвалювальні слова та вчинки

- Як ти розумієш соціально схвалювальні слова та вчинки?
- Які приємні слова ти чуєш найчастіше? Від кого?
- Які приємні слова ти найчастіше говориш сам? Кому? В яких випадках?
- Які дії та вчинки тобі найбільше подобаються? Хто їх здійснює?

Бесіда 3. Уявлення про соціально неприйнятні слова та вчинки

- Як ти розумієш соціально неприйнятні слова та вчинки?
- Які неприємні слова ти чуєш часто? Від кого?
- Що ти відчуваєш?
- Які вчинки та дії ти можеш віднести до поганих? Хто їх вчиняє?

Бесіда 4. Дитяче самовираження

- Як ти будеш виражати свою радість, любов, прихильність?
- Якою буде твоя реакція, якщо тебе образив твій товариш (подруга)?
- Що ти відповіси, коли тобі відмовили у задоволенні прохання?
- Якими способами ти будеш відстоювати власну думку?
- Які дії та вчинки ти схвалюєш, а які засуджуєш? Чому?

Записуючи відповіді кожної дитини, варто зазначити позамовні засоби, якими вона користується, стиль мовлення, форму мовленнєвого висловлювання, тональність, інтонаційну забарвленість.

Відповіді досліджуваних на запитання бесід мають засвідчити про рівень сформованості у дітей реалістичних уявлень про себе та узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження.

Методи до емоційно-ціннісного компонента

Методика "Який Я" (О. Білобрикіна) [3]

Мета: виявити емоційну спрямованість загальної самооцінки дитини.

Вихователь. Зараз я назву тобі декілька слів, послухай їх уважно, обері одне слово, яке, на твою думку, найбільше стосується тебе.

Хід проведення:

Кожній дитині пропонується сім узагальнених характеристик, що відображають певний емоційний показник оцінки, з яких вона обирає одну:

- найкращий;
- гарний;
- такий самий, як усі діти;
- поганий;
- гірший за всіх;
- іноді буваю гарним, іноді – поганим;
- не знаю.

Для того, щоб дитина обміркувала й запам'ятала оцінні характеристики, педагог повторює їх у повільному темпі, із логічними паузами.

Інтерпретація й обробка результатів

Відповіді дитини співвідносяться із одним з показників емоційного забарвлення загальної самооцінки (див. табл. 2).

Адекватною і соціально бажаною є позитивна оцінка. Можливою, але такою, що вказує на недостатній розвиток почуття самоцінності, є нейтральна самооцінка.

Негативний емоційний показник свідчить про втрату дитиною почуття індивідуальної та соціальної самоцінності, а індоферентний – про його несформованість, відсутність або неадекватність системи

ціннісних орієнтирів. Амбівалентний показник визначає відсутність адекватної для цього віку стійкості в розвитку загальної самооцінки.

Таблиця 2

Оцінка варіантів відповідей дошкільників

Варіанти відповідей	Емоційний знак	Бали
Найкращий Гарний Дуже гарний	Позитивна оцінка	4
Такий самий, як і всі діти	Нейтральна (невизначена)	3
Коли як: іноді гарний, іноді поганий	Амбівалентна (суперечлива)	2
Не знаю Ніякий	Індиферентна (байдужа)	1
Гірший за всіх Поганий Найгірший	Негативна	0

Діагностика здібностей дітей до партнерської взаємодії

(А. Щетініна) [27]

У здатності до партнерської взаємодії виділяють три основні компоненти:

1 – здатність слухати партнера;

2 – здатність домовлятися з партнером;

3 – здатність до емоційно-експресивного налаштування, співпереживання, емоційне відчуття стану партнера, чутливість до зміни станів і переживань партнера по спілкуванню і взаємодії.

Педагог спостерігає протягом 2–3 тижнів за особливостями проявів дітьми цих показників у спонтанних ситуаціях або спеціально змодельованих. Потім проводиться аналіз даних спостережень, і його результати вносяться в таблицю (або це можуть бути три таблиці – по кожному з показників – як зручніше).

Прояв здібностей у дітей до партнерської взаємодії

№	І.П.	Уміння слухати			Здатність домовлятися			Здатність до емоційно-експресивного налаштування		
		спокійно, терпляче слухає партнера	іноді перебиває	не вміє слухати	дається легко і спокійно	іноді сперечається	не погоджується, дратується, не вміє домовлятися	легко експресивно прилаштовується до партнера	насилу прилаштовується (за допомогою дорослих)	зовсім не може емоційно налаштуватися

На підставі даних таблиці можна встановити рівень розвитку у дитини здатності до партнерської взаємодії.

Високий рівень – дитина спокійно, терпляче слухає партнера, легко з ним домовляється і адекватно емоційно прилаштовується.

Середній рівень – може характеризуватися низкою варіантів: а) дитина вміє слухати і домовлятися, але не виявляє здатності емоційно прилаштовуватися до партнера; в) іноді (в деяких ситуаціях) проявляє недостатньо терпіння при слуханні партнера, не цілком адекватно розуміє його експресію і має труднощі під час домовляння з ним.

Низький рівень – тільки іноді проявляється одна із зазначених властивостей.

Нульовий рівень – не проявляється жодного з компонентів здатності до партнерської взаємодії.

Методи до поведінкового компонента**Метод спостереження**

Основним методом вивчення сформованості потреби заявити про себе, форм та засобів самовираження старших дошкільників, уміння продемонструвати себе іншим є *спостереження* за мовленнєвими висловлюваннями дітей та поведінковими актами у комуніка-

тивній діяльності. Інформативними для дослідника можуть бути ті ситуації, у яких дитина використовує вербальні та невербальні засоби задля того, щоб виразити себе, заявити про себе іншим, самій собі про те, що вона може, вміє, до чого прагне, щоб бути задоволеною собою, бути визнаною авторитетними людьми, щоб заявити про своє ставлення до інших. Цікавим є те, наскільки сама потреба і готовність виразити себе поєднується у дошкільників з конструктивними формами та засобами самовираження, зокрема з мовленнєвим оформленням цього вираження. Адже вже у дошкільному віці у зростаючої особистості має бути сформоване бажання і вміння заявити про себе, а мовлення та відповідна поведінка, у свою чергу, виступатимуть тими засобами, які допоможуть їй це здійснити.

Мета спостереження: вивчення сформованості потреби у дошкільників заявити про себе, здатності продемонструвати себе іншим; уміння добирати соціально прийнятні форми і засоби самовираження в умовах дитячого колективу в процесі комунікативної діяльності.

Результати спостереження фіксуються у протоколі, який дає можливість класифікувати:

- прагнення дитини заявити про себе, виразити себе з-поміж інших;
- соціально прийнятні та неприйнятні форми та засоби самовираження дошкільників у комунікативній діяльності;
- емоційні прояви та реакції дітей на висловлювання дорослих та однолітків;
- характер мовленнєвих контактів, життєві ситуації, у яких вони здійснювались;
- індивідуальні прояви поведінки та діяльності, що засвідчують змістові характеристики та типову форму самовираження дошкільників.

Протокол оформляється за таким зразком:

Ім'я дитини-----

Вік дитини-----

Діяльність, у процесі якої дитина самовиражається-----

Ситуація-----

Форми та засоби самовираження -----

Таблиця 4

Критерії та показники	Постійно	Частково	Не простежується	Коментарі
<p>Виявляє прагнення заявити про себе:</p> <ul style="list-style-type: none"> • заявляє про себе іншим; • демонструє свої хороші якості; • виявляє своє ставлення. 				
<p>Виявляє здатність у соціально прийнятній формі відстояти своє право на самовираження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вживає конструктивні мовленнєві форми та засоби; • презентує свої хороші якості; • керує власними діями та вчинками; • утримується від імпульсивних дій; • контролює свою емоційну поведінку; • передбачає вплив своїх слів на інших. 				
<p>Вживає емоційно забарвлені слова:</p> <ul style="list-style-type: none"> • приємні; • неприємні; • образливі. 				

<p>Виявляє здатність у неприйнятній формі відстояти своє право на самовираження:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вживає деструктивні мовленнєві форми та засоби; • проявляє імпульсивні дії; • вирізняється егоїстичним, демонстративним характером поведінки; • вирізняється хвалькуватістю, зазнайством, авторитарністю; • вступає в суперечки заради відстоювання свого права на самовираження. 				
<p>Володіє культурою мовлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> • володіє нормами літературної мови; • точно і доречно вживає слова та вирази; • використовує засоби інтонаційної виразності; • уміло використовує мовно-виражальні засобів залежно від мети й обставин спілкування; • дотримується соціально прийнятних форм висловлювання. 				

Бажано здійснити по 2 спостереження в різних комунікативних ситуаціях дітей: у дитячому колективі закладу дошкільної освіти під

час довільної (прогулянки, ігрової діяльності) та організованої (заняття, колективна продуктивна діяльність дітей) діяльності. Всього буде здійснено близько 8 сеансів спостереження, що дозволить отримати різноманітну інформацію про сформованість у дошкільників культури самовираження у різних видах спілкування.

Характеристика рівнів вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

При визначенні рівнів вихованості у дошкільників культури самовираження у комунікативній діяльності, варто брати до уваги вищезазначені показники кожного критерію і структурну характеристику даного явища, виражену у компонентах.

А. Аніщук пропонує наступне оформлення якісно-кількісних даних щодо вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Таблиця 5

Якісна характеристика та кількісний розподіл дошкільників за рівнями вихованості культури самовираження у комунікативній діяльності

Рівні вихованості культури самовираження	Характеристика проявів	Кількісний розподіл (у %)
КОНСТРУКТИВНИЙ	Має сформовану потребу виразити себе у взаєминах з іншими, володіє конструктивними способами та засобами мовленнєвої взаємодії, орієнтується у ситуації спілкування (доцільно добирає мовленнєві та немовленнєві засоби, виходячи зі змісту ситуації, її учасників, власного ставлення), знаходить адекватну щодо ситуації нову мовленнєву форму. Демонструє свої індивідуальні особливості, дотримуючись норм мовленнєвої культури; здатний до співпереживання. Володіє базо-	

	<p>вими моральними поняттями, усвідомлює вплив своїх слів та вчинків на інших людей, діє з урахуванням можливих реакцій оточуючих; використовує засоби інтонаційної виразності, самостверджується у соціально прийнятній формі. Гармонійно поєднує зміст та мовленнєве оформлення висловлюваного, легко знаходить у своєму активному словнику адекватні слова та вирази, демонструє свої позитивні якості, проявляє тактовність, ввічливість, шанобливість, здатність домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися, обґрунтовувати власну точку зору; радіти успіхам однолітків; володіє умінням вирішувати конфлікти у мирний спосіб; відсутність задрощів, спроб самовиразитися за рахунок приниження гідності партнера.</p>	
<p>СИТУАТИВНИЙ</p>	<p>Не сформована потреба виразити своє "Я" у взаєминах з іншими; бажання заявити про себе залежить від заохочення дорослих, а зміст і форма самовираження – від ситуації спілкування. Дошкільник володіє уявленням про конструктивні форми і засоби мовленнєвої взаємодії, але не завжди демонструє їх у комунікативній діяльності. Виражає свої індивідуальні особливості, не завжди дотримуючись норм мовленнєвої культури; здатність до співпереживання простежується час від часу. У комунікативній діяльності керується власним емоційним ставленням до ровесників, не завжди усвідомлюючи вплив своїх слів на інших. Володіє базовими моральними по-</p>	

	<p>няттями, має уявлення про зміст висловлюваного, але не завжди вживає відповідні слова, щоб його виразити. Доступність та адекватність висловлювання часто порушується через неспіввіднесення вираження свого ставлення до когось з мовленнєвим оформленням. Прояв тактовності, ввічливості, шанобливості; здатність домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися залежить від ставлення до партнера по спілкуванню, яке може бути ситуативним. Недостатньо розвинена здатність вирішувати конфлікти у мирний спосіб.</p>	
<p>ДЕСТРУКТИВНИЙ</p>	<p>Має сформовану потребу заявити про себе, але не вміє її реалізувати в процесі комунікації конструктивними формами і засобами самовираження. У вираженні свого ставлення не зважає на почуття інших, часто вступає у суперечки, щоб відстояти своє "Я". Відсутнє усвідомлення впливу своїх слів та вчинків на інших. Зміст та форма мовленнєвих висловлювань змінюються залежно від умов спілкування, настрою дитини. Часто вступає в суперечки заради відстоювання свого права на самовираження. Дошкільник володіє базовими моральними поняттями, але здебільшого мовленнєве оформлення не відповідає змісту висловлюваної думки. Мовлення емоційно напружене, егоцентричне, практично відсутні елементи творчості. Не вміє домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися, обґрунтовувати власну точку</p>	

	зору, дотримуючись соціально прийнятних форм та норм мовленнєвої культури; відсутнє уміння розв'язувати конфлікти у мирний спосіб. Намагається самовиразитися за рахунок приниження гідності партнера, вдаючись до соціально неприйнятних форм – різких, агресивних, демонстративних, образливих.	
НИЗЬКИЙ	Характеризується нерозвиненою потребою заявити про себе під час комунікативної діяльності, обмеженим активним словником; незнанням норм мовленнєвої поведінки, низькою культурою самовираження. Відсутня власна думка, без вагань погоджується з думкою інших, уникає будь-яких комунікативних ситуацій, де потрібно визначитися, заявити про себе. Не вміє порівнювати себе з іншими, байдужий до оцінок інших, практично не реагує на них, не усвідомлює впливу своїх слів на інших. Virізняється нездатністю домовлятися, узгоджувати позиції, поступатися, обґрунтовувати власну точку зору.	

Проаналізувавши результати діагностичних методик дослідження, враховуючи характеристики проявів культури самовираження, визначається кількісний розподіл дітей за рівнями вихованості культури самовираження в процесі комунікативної діяльності.

Наявність низького та деструктивного рівнів вихованості зазначеної якості дає підстави оцінити, що у дошкільників культура самовираження не сформована і це потребує уваги з боку дорослих. Розробка ефективної системи роботи щодо виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності забезпечить успішність даного процесу.

РОБОТА З ДОРΟΣЛИМИ

Метод анкетування

Метод використовується з метою визначення рівня знань педагогів та членів родини, перш за все батьків, про сформованість у дітей культури самовираження у комунікативній діяльності, а також дасть можливість проаналізувати форми і засоби самовираження самих дорослих.

Метод анкетування, що використовується у роботі з вихователями має на меті дослідити характер виразів, за допомогою яких вихователі звертаються до дітей; виявити місце емоційного компонента у мовленні вихователів; відносно яких дітей застосовуються приємні (неприємні) звернення і якими словами діти реагують на висловлене вихователем звинувачення, покарання, роздратування.

Запитання анкети дають змогу з'ясувати, які приємні та неприємні слова використовують вихователі по відношенню до дітей у процесі життєдіяльності. Якщо неприємні слова мають місце в мовленні вихователів, то в яких випадках вони їх вживають і по відношенню до кого. Варто з'ясувати, які мовленнєві засоби переважають у мовленні вихователів по відношенню до "приємних" та "проблемних" дітей та встановити з позиції дорослих, якими словами та діями діти реагують на дані вислови. Також запитання анкети передбачають визначення, як реагують вихователі на вживання дітьми образливих слів і до яких мовленнєвих форм вдаються в процесі зауваження.

Анкета для вихователів

Шановні вихователі!

Ми досліджуємо рівень вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності. Просимо Вас щиро відповісти на запитання анонімної анкети. Дякуємо за співпрацю.

1. Якими приємними (неприємними) словами Ви користуєтесь найчастіше? В яких випадках?
2. Як найчастіше реагують різні діти на "приємні" і "неприємні" слова?
3. Якими словами та діями найчастіше діти реагують на вислів Вами:
 - зауваження;
 - зневажливості;
 - образи;

- звинувачення;
- покарання;
- роздратування?

4. Які вирази переважають у Ваших зверненнях до:

- "приємних";
- "проблемних" дітей?

5. Яким дітям найчастіше Ви допомагаєте словесно:

- заспокоюєте;
- підтримуєте;
- стимулюєте (авансуєте позитивну оцінку);
- висловлюєте незадоволення;
- робите зауваження;
- докоряєте?

6. Наскільки часто Ви робите дітям зауваження за використання ними слів образи та здійснення поганих вчинків:

- кожного разу;
- час від часу;
- рідко;
- ніколи.

7. До яких засобів діти вдаються найчастіше, відстоюючи власну думку

- серед однолітків;
- перед педагогом?

8. Чи аналізуєте з дітьми такі поняття, як "мовленнєва культура", "хороші та погані слова", "соціально прийнятна мовленнєва поведінка"? Які методи використовуєте?

(Відповідаючи на 6 запитання, варіант відповіді підкресліть).

Метод анкетування, що застосовується в роботі з батьками, спрямований на визначення розуміння ними соціально схвалювальних та неприйнятних форм та засобів самовираження, з'ясування словесних висловлювань та поведінкових дій, які вживають та застосовують їхні діти у різних емоційних станах, якими словами та діями відповідають на висловлені їм задоволення (незадоволення) та які мовленнєві конструкти та дії пов'язані з виявом емоцій, спостерігаються у самих батьків у процесі спілкування з дітьми.

Батькам дошкільників пропонується відповісти на запитання анкети, які за своїм змістом наближені до запитань бесіди з дітьми. Завдяки цьому буде одержано інформацію, яка наближена до реального стану речей, оскільки відповіді дітей і батьків дадуть можливість їх співставити, проаналізувати і зробити відповідні висновки.

Анкета для батьків

Шановні батьки!

Ми досліджуємо рівень вихованості у Вашої дитини культури самовираження у комунікативній діяльності. Просимо Вас щиро відповісти на запитання нашої анкети.

1. Ви найчастіше висловлюєте своїй дитині:

- задоволення;
- невдоволення?

2. Які слова та дії, як правило, використовуєте для вияву свого:

- задоволення;
- невдоволення нею (ним)?

3. Якими словами та діями відповідає Вам донька (син) на висловлене їй (йому):

- задоволення;
- невдоволення?

4. Якими словами розповідає Вам дитина про тих дітей і дорослих, до яких

- прихильна;
- не прихильна;
- байдужа?

5. До яких слів та дій Ви вдаєтеся, коли хочете своїй дитині:

- допомогти;
- привернути увагу;
- заохотити до діяльності;
- зробити зауваження?

6. До яких засобів вдається Ваша дитина, відстоюючи власну думку?

7. Якщо Ви відмовили у задоволенні прохання Вашої дитини, якою буде її реакція?

8. У Вашої дитини вміння слухати інших і говорити самій:

- поєднується гармонійно;

- слухає уважно і терпляче, говорить лаконічно і стримано;
- слухає короткий час неуважно, більше говорить сама;
- говорить сама, перебиває іншого?

9. Чи часто Ваша дитина провокує сварки? Що є причиною?

10. Як Ви розумієте поняття "соціально прийнятні та неприйнятні способи та засоби самовираження"?

(Відповідаючи на 8 запитання, підкресліть варіант відповіді. Якщо в переліку не передбачено Вашого варіанту, допишіть власний).

Методика "Який він (вона)?"

(О. Білобрикіна) [3]

Мета: виявити емоційно узагальнену оцінку дитини дорослими. Дорослому надається вісім характеристик, що відображають певний емоційний показник оцінки, серед них батьки і вихователі обирають одну, яка узагальнено, але, у той же час повно характеризує дитину. Батькам і педагогам пропонується заповнити мініанкету. Зразок анкети.

ПІБ дитини _____

Дата народження _____

Група _____

Хто оцінює (необхідне підкреслити): батько, мати, вихователь (зазначте, будь ласка, своє ім'я та по батькові).

Діагностика емоційного стану дошкільників

Інструкція: "Будь ласка, підкресліть із нижченаведеного списку одне слово, яке, на Вашу думку, найточніше характеризує дитину:

- гарний;
- найкращий;
- такий самий, як усі діти;
- ніякий;
- поганий;
- гірший за всіх;
- коли як (залежно від обставин відповідає кожна з наведених характеристик);
- не знаю (важко відповісти)".

Обробка та інтерпретація результатів

Результати анкетування співвідносяться з одним із показників емоційної спрямованості оцінки дитини.

Оцінка відповідей педагогів

Варіанти відповідей	Емоційний знак	Бал
Найкращий Гарний	Позитивна оцінка	4
Такий самий, як усі діти	Нейтральна (невизначена)	3
Коли як: залежно від обставин відповідає кожна з наведених характеристик	Амбівалентна (суперечлива)	2
Не знаю. Ніякий. Важко відповісти	Індиферентна (байдужа)	1
Гірший за всіх. Поганий	Негативна	0

Отриманий показник дозволяє виявити характер загальної оцінки дитини з боку педагогів і батьків, співвідношення її з показником спрямованості загальної самооцінки дитини. Загадковий світ емоцій, який було отримано за результатами методики для дітей "Який я?", дає інформацію про ступінь значущості соціального оточення і специфіки його впливу на розвиток самооцінки, самовизначення дитини.

Для обробки та аналізу зібраних матеріалів використовуються *методи математичної статистики*.

Отже, розроблена методика на визначення рівня вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності поєднує комплекс методів, адаптованих до особливостей досліджуваної проблеми. Взаємодоповнюваність методів дослідження дають підстави говорити про ефективність та об'єктивність здобутої інформації.

ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Педагогічні умови оптимізації виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Умови оптимізації виховного процесу культури самовираження у комунікативній діяльності – це ті чинники, що стимулюють, активізують мовленнєву діяльність дітей, обумовлюють повніше виявлення їхніх можливостей та умінь, не викликаючи водночас переобтяження ні дітей, ні педагогів. У якості дієвого чинника, що з умови оптимізації продукує новий етап розвитку культури самовираження, виступають вихователі, діти.

Зважаючи на складність процесу самовираження, його залежність від багатьох чинників, можна констатувати, що оптимізацію виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності не може задовольнити якась одна педагогічна умова чи декілька умов, не пов'язаних безпосередньо сутнісними зв'язками. Тому необхідний певний комплекс педагогічних умов, під яким розуміємо таку сукупність, у якій кожна умова слугує досягненню однієї з послідовних конкретизованих цілей на шляху до зазначеної кінцевої мети.

Такі педагогічні умови мають створюватися як у закладах дошкільної освіти, так і в сім'ї. Дослідницькій галузі пропонується комплекс педагогічних умов виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Обґрунтований комплекс включає такі педагогічні умови:

1. Збагачення мовлення дітей життєвосмисловими мовленнєвими конструктами, які виражають приємні почуття та ставлення.

2. Формування у дошкільників потреби у самовираженні та вміння виражати емоційно-ціннісне ставлення до себе та інших соціально-прийнятними мовленнєвими засобами.

3. Створення культурно-ігрового простору, що забезпечить вправлення дітей у вживанні культурних форм самовираження.

4. Вдосконалення мовленнєвої культури педагогів і батьків.

Розвиток потреби у самовираженні старших дошкільників засобами мовлення здійснюється через формування доступних їхньому вікові понять. Оскільки мова йде про культуру самовираження, то дитина повинна уміти передавати словами такі почуття, як чуйність, ввічливість, доброзичливість, турботливість, товариськість; проявляти приязнь, жаль, щирість, толерантність, відповідальність, вдячність, любов у взаєминах з іншими. Має засвоїти ввічливі, приємні, чарівні слова, формули мовленнєвого етикету, що визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій: звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, похвала тощо.

Потреба у самовираженні може проявлятися у дитини в соціально цінній, соціально корисній, соціально значущій формах. Знаходить своє задоволення, в першу чергу, у сюжетно-рольовій грі. Будь-

яка гра, а особливо, сюжетно-рольова стимулює дітей до мовленнєвої активності, навіть мовчазних. Д. Ельконін висловив припущення, що гра становить своєрідну практику оперування словом [28]. У процесі сюжетно-рольової гри формується вміння дітей у певній ситуації зрозуміти один одного, підтримати ініціативу однолітка, розвинути власну думку, домовитись та спланувати послідовність своїх дій. Гра вимагає від дітей уміння розуміти наміри, дії один одного і необхідність взаєморозуміння вимагає від дітей здатності висловити свої думки мовленнєвими засобами.

Про становлення елементів культури самовираження дошкільників доцільно говорити саме в контексті їх залучення в дитячому закладі до різноманітних комунікативних ігор, які організовані вихователем або самими дітьми. Мова йде про *створення культурно-ігрового простору у закладах дошкільної освіти*. Застосування *комунікативних ігор* дасть можливість кожній дитині програти увесь спектр соціальних ролей. Комунікативна гра передбачає спільну діяльність, самовираження і взаємну співпрацю, розвиток навичок спілкування і формування дружніх стосунків. Дитина "вбирає в себе" певні особливості поведінки, самовираження інших дітей, які цілком можуть стати в подальшому особливостями її культури самовираження. В процесі ігрової діяльності можна простежити багато особливостей культури самовираження дитини. Це може бути уміння дитини виділяти мету своєї діяльності в грі, вибирати засоби для її досягнення, способи їх застосування; взаємодія з іншими учасниками гри, розподіл обов'язків у грі відповідно до можливостей і інтересів кожного, дотриманням правил, порядку, вміння вирішувати спірні питання і конфлікти без втручання дорослого та ін.

Гра є тим простором, де в діяльності проявляються реальні та ігрові відносини, ціннісні орієнтири і норми комунікацій. У дитини формується стійкий образ свого "Я" як особистості, досвід культури спілкування, поведінки та взаємодії. Дитина самовиражається, "приміряючи" на собі ті чи інші ігрові ролі. Як зазначає В. Іванова, простір дитячої гри перебудовує поведінку дитини на основі засвоєних культурних, моральних норм і правил, моделює соціальні відносини і активно конструює нові форми діяльності. Вона здатна відтворювати не тільки людські відносини, а й культурні цінності [9]. Введення правил і

цінностей у простір гри дозволяє регулювати мовленнєву поведінку дитини і створювати передумови для виховання культури самовираження самої дитини.

Елементи культури самовираження дошкільників проявляються у взаєминах між дітьми в процесі виконання *спільної діяльності*. Залучення вихованців до спільної діяльності, в процесі якої вони спілкуються, спонукає їх повідомляти один одному про свої наміри, мотиви і цілі; до розвитку навичок самоорганізації, формування колективістських почуттів, що, в кінцевому результаті, виражається на проявах елементів їх культури самовираження. Саме через взаємини в ході виконання дошкільниками спільної діяльності, найбільш яскраво проявляються елементи культури самовираження кожної дитини.

Вдосконалення мовленнєвої культури педагогів і батьків. потребує спільної роботи закладу дошкільної освіти і сім'ї. Оскільки саме вони є носіями зразків мовленнєвої поведінки і взаємовідносин у різних комунікативних актах. Дорослі мають пропонувати дітям ідеальні (або близькі до них) еталони мовлення (багатий лексичний словник, грамотність, відсутність образливих слів, позитивне емоційне забарвлення); оптимальний тон; індивідуалізовані звертання до дітей (урахування тих позитивних форм звертань, які вживаються в сім'ї: пестливі імена, приємні слова, слова-заохочення тощо). Демонструвати вдалі, "правильні" моделі самовираження, які повинна засвоїти дитина, а це обов'язково веде за собою становлення такого елементу культури самовираження, як спосіб комунікативної дії і засіб самоорганізуючої діяльності.

Таким чином, кожна попередня умова готує підґрунтя для наступної, що й характеризує їхній взаємозв'язок. Поступово, за сприятливих умов життєзабезпечення у дитини формуватимуться елементи культури самовираження, що й визначатимуть характер її комунікативної діяльності. Вищеназвані умови можуть бути виконані тоді, коли їх реалізація буде забезпечуватись, з одного боку, професійною мовленнєвою компетентністю та особистими якостями педагога і, з другого – досконалою мовою батьків, яка б засвічувала оптимальний рівень їхньої мовленнєвої культури.

Розробка методики виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності

Методика виховання культури самовираження дошкільників включає комплекс методів, прийомів, засобів, що уможливають ефективність даного процесу в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї, сприяють оптимізації виховання та досягненню високого результату. Кожен педагог розробляє власну методику, може керуватися уже відомими методами, модифікуючи їх та адаптуючи до визначених завдань.

Організація методики виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності передбачає комплекс методів, які задіюються в роботі з дітьми та дорослими.

Нижче подано класифікацію методів, які систематизовані відповідно визначених педагогічних умов, і спрямовані на роботу з дошкільниками, педагогами та батьками.

Методи для реалізації першої педагогічної умови

Перша педагогічна умова виховання культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності передбачає *збагачення мовлення дітей життєвосмисловими мовленнєвими конструктами, які виражають приємні почуття та ставлення.*

"Формуємо у дошкільників доступні їх віку поняття"

(методика А. Аніщук)

Мета: поглиблювати знання дітей про розуміння значень слів, які виражають різні почуття; збагачувати словник дитини словами, що виражають відповідні емоційні стани, зокрема приємні почуття.

"Чуйність та байдужість"

Базовий компонент дошкільної освіти передбачає вміння дитини орієнтуватися у назвах та специфіці проявів основних емоцій (інтересу, радості, подиву, горя, гніву, огиди, презирства, страху, сорому, провини), розрізняти прояви кожної з них; уміти передавати словами такі почуття, як чуйність, байдужість, ввічливість, доброзичливість, турботливість, товариськість; виявляти почуття приязні, жалю, щирості, відповідальності, вдячності, любові у взаєминах з іншими. Згідно з вимогами дитина повинна знати тих, хто байдуже чи неприязно ставиться до неї, усвідомлювати відповідне власне ставлення до інших, розуміти причини цього, усувати з власного спілкування те, що спричиняє байдуже або недружнє ставлення інших.

Розповідь вихователя про байдуже і чуйне ставлення

Мета: донести до свідомості дитини розуміння почуття байдужості та чуйності, вираження їх словами та викорінення причин, які спричиняють байдуже ставлення. Виховувати ціннісне ставлення до своїх товаришів (учити бачити в них щось хороше), навчити думати про вплив своїх слів на настрій іншого.

Вихователь. Діти, сьогодні я запрошую вас у Країну Добрих справ. Тут завжди чути ввічливі слова, люди добрі і привітні. Ось у цьому будиночку живуть чуйні люди. *Чуйні* – це такі люди, які відчують чужу біду, можуть підтримати, поспівчувати. А ще вони порадіють разом із вами. Таким людям завжди раді, бо вони несуть із собою радість і тепло.

Але, на жаль, поряд із чуйними людьми живуть *байдужі* люди. Мені хочеться розповісти вам про те, що є хлопчики та дівчатка, до яких ви ставитеся з симпатією, товаришуєте з ними, а є частина дітей, яких ви не помічаєте, ви байдужі до них, вони вам нецікаві. Коли ми ставимо вам запитання, "якими словами ви звертаєтесь до людей, які вам байдужі, ви говорите". "Ніякими, не знаю, не цікавлюсь". Але це не означає, що кожен з вас не цікавить ту людину, про яку йтиме мова.

Якби ти запитав у людини, до котрої не маєш ніякої справи і котрою не цікавишся, але яка бачить тебе у різних ситуаціях, про те, як вона до тебе ставиться, то ти почув би багато цікавого про себе. Тому не повинно бути байдужих вам людей. Не лише ти певним чином ставишся до інших, а й кожний інший, який тебе бачить і одержує про тебе інформацію, теж до тебе певним чином ставиться, але ти про те не запитуєш, тому що та людина тебе не цікавить, ти ставишся до неї "ніяк". Щоб не було такого ставлення, потрібно побачити ту людину з кращих боків і зацікавитись нею, налаштуватися на приємну співпрацю. В результаті ти позбавишся свого байдужого ставлення.

Вихователь. Діти, а чи замислювалися ви над тим, що з волі байдужих людей існує на нашій землі багато лиха? Це з їхньої мовчазної згоди ще живе підлість і брехня серед людей. Чому? Бо вони байдужі:

- не думають над тим, що їхні слова, вчинки, поведінка можуть завдати іншим людям болю, кривди, тяжких переживань;
- не вміють відчувати поруч із собою близьких людей;
- не вміють розуміти їх почуття, бажання;

- не навчилися відчувати радість, горе, біду, нещастя не тільки людей, а й інших істот;

- не вміють підтримати людину, допомогти їй, підбадьорити. Бо вони – байдужі! А байдужість – це душевна сліпота.

Слово "байдуже" – наше власне, українське. Воно походить від слова "баяти", тобто "говорити", і слова "дуже". Справді, байдужа людина може говорити дуже і навіть дуже гарно, але душа в неї черства. У неї немає співчуття, жалю до інших людей. Вона не помічає тих, хто поруч, не допоможе у важкі хвилини, оскільки турбується тільки про себе. У байдужої людини – кам'яне серце. А чому людина стає байдужою? (Відповіді дітей.)

Вихователь. Діти, запрошую вас у подорож казками, у яких розповідається про чуйність, доброту та байдужість. Пригадайте казку про маму-зозулю. Чому ця жінка обернулася на зозулю? Чи любили діти свою маму? Як вони мали вчинити, коли мати просила про допомогу? (Відповіді дітей.)

Пригадаймо казочку *Валентина Катаєва* "Квітка-семиквітка". Пам'ятаєте, у Жені було сім чарівних пелюсток, відірвавши які вона могла загадати будь-яке бажання. Але дівчинка витратила майже всю силу чарівної квітки на пустощі і лише останню пелюстку використала для чого? (Вона забажала, щоб одужав хлопчик, у якого були хворі ноги і який через це не міг ходити, бігати, гратися з дітьми.) Що ми можемо сказати про Женю? (Відповіді дітей.) Спочатку вона не хотіла думати про інших, а думала лише про задоволення своїх забаганок. Це і є приклад байдужості. Але зрештою все-таки виявила чуйність. Побачивши, що марно використала шість пелюсток, вона не тільки не пошкодувала останню пелюсточку, а з радістю віддала її задля того, щоб допомогти хлопчикові.

Байдужість і чуйність видно у вчинках людей.

Запитання до дітей:

- Якщо Маринка жаліє маленьке хворе кошеня, вона яка?

- Якщо Петрик грається тихенько, коли у мами болить голова, то він який?

- Якщо Іванко радіє, коли тобі добре, то він який?

- Якщо Сергійко не допоміг хлопчику, що впав у калюжу, він який?

Вихователь. Сердечний, людяний, гуманний – найкращі слова. Вони так легко вимовляються, але ці слова потрібно заслужити. Скільки добрих справ потрібно здійснити, щоб отримати в нагороду ці слова!

Пам'ятайте, що чуйних людей більше!

Оптимальною системою виховної роботи поглиблення знань дітей щодо розуміння значень слів, які є ключовими для мовленнєвої культури дитини, є читання художніх творів та бесіда за їх змістом. Найкращими зразками таких творів являються: "Чому дідусь такий добрий сьогодні?", "Ласкавий вітер і злий вітрюга", "Білочка і добра людина" В. Сухомлинського; "Сини", "Троє товаришів" В. Осєєвої; "Добра дівчина" М. Магери, "Хлопчик-зірочка" Оскара Уайльда та ін. Казки "Морозко", "Крошечка-Хаврошечка", "Як гукнеться, так і відгукнеться", "Рукодільниця", "Сестриця Оленка і братик Іванко", "Василиса-Прекрасна", "Царівна-жаба", "Розумниця", "Дідова дочка і бабина", "Казка про Марусю" та багато інших.

Читання оповідання В. Сухомлинського "Ласкавий вітер і злий вітрюга"

Мета: викликати у дітей теплі почуття до інших, виховувати доброту, турботливість, доброзичливість, вдячність, збагачувати словник дітей приємними словами.

Читання оповідання вихователем

У темному лісі, у глибокому яру спали два вітри. Ласкавий Вітер – хлопець з синіми очима. А холодний Вітрюга – дід з колючою бородою.

Прийшла зима. Сонечко не могло піднятися високо над землею. Білі сніги вкрили поле. Зашуміли тривожно верховіття дерев. Прокинувся в глибокому яру холодний Вітрюга. Встав, вийшов з лісу. Застогнала хуртовина. Йде по землі холодний Вітрюга, замерзають річки, гуде хуртовина.

Та ось піднялось сонечко вище над землею. Заболіла спина у холодного Вітрюги. Доплентав він у темний ліс, заліз у глибокий яр.

Прокинувся ласкавий Вітер, вийшов з лісу.

Засміялося сонечко, потекли, потекли струмки, зацвіли квіти, зашуміли трави.

Бесіда з дітьми:

- Підберіть слова, які б охарактеризували ласкавого Вітра.
- Якими словами можна охарактеризувати холодного Вітрюгана?

- Що відбувається навкруги, коли віє ласкавий Вітер і холодний Вітрюган?

- Якими людськими почуттями можна наділити ласкавого Вітра?

- Якими людськими почуттями можна наділити холодного Вітрюгана?

Читання оповідання Дж. Родарі "Рожеве слівце "привіт"

Мета: активізувати словник дитини приємними словами, необхідними для культури самовираження.

Вихователь: "Один хлопчик розгубив усі хороші слова, залишилися у нього тільки погані. Тоді мама відвела його до лікаря (в лікаря були величезні вуса). Той сказав:

– Відкрий рот, висунь язик, подивись вгору, подивись на кінчик свого носа, надуй щоки.

І потім велів хлопчику піти пошукати хороше слівце. Спочатку хлопчик знайшов таке слово (показує відстань сантиметрів двадцять), це було "у-у-уф". Тобто негарне слово. Потім знайшов ось таке (слова завдовжки п'ять-десять сантиметрів) – "відчепись". Теж погане. Нарешті він знайшов рожеве слівце "привіт!", поклав його в кишеню, відніс додому і навчився говорити добрі слова, став хорошим хлопчиком (Дж. Родарі).

Запитання до дітей:

- Які ще хороші слова ви знаєте?
- Чому їх називають чарівними?
- Кому і коли ви говорите чарівні слова?
- Чи допомагають вам у житті чарівні слова? Як?

Читання оповідання В. Сухомлинського "Навіщо дякують?"

Мета: збагатити словник дитини словами подяки.

Вихователь: "Дрімучим лісом ішли двоє подорожніх: дідусь і хлопчик. Було жарко, хотілося пити. Нарешті вони прийшли до струмочка. Тихо дзюрчала холодна вода. Мандрівники нахилились, щоб напитися. Дідусь сказав: – Дякую тобі, струмочку. Хлопчик усміхнувся. – Чого ти усміхнувся, хлопче? – запитав дідусь. – Навіщо ви, дідусю, сказали струмкові "Дякую"? Він же не живий, не дізнається про вашу подяку, не почує ваших слів. – Це так. Якби води напився вовк, він міг

би й не дякувати. Ми ж не вовки, а люди. Розумієш, навіщо людина говорить "Спасибі?" А знаєш, кого це слово вшановує, звеличує, підносить? Хлопчик замислився. Він ще ніколи не думав над цією мудрою істиною. Тепер саме був час подумати: дорога через ліс ще довга.

Бесіда з дітьми:

- Чи правильно зробив дідусь, що подякував струмочку?
- Навіщо дякувати струмочку, який цього не почує?
- Чому хлопчик усміхнувся, почувши слова подяки від дідуся?
- Що можна сказати про дідуся? Який він?
- Як ви вважаєте, коли потрібно дякувати, в яких ситуаціях?
- Які слова подяки ви знаєте? (дякую, спасибі, дуже вдячний, на здоров'я, прошу, будь ласка).

Вихователь: "Діти, люди можуть дякувати не лише людям, а й природі, яка їх оточує, наприклад, сонечку за тепло; дощику за водичку, яка напоює рослини та тварин; вітру за те, що розганяє хмари... Коли людина дякує, вона показує, що вона вихована та ввічлива, цінує слова та вчинки інших. І не важливо, кому людина дякує, сонечку чи іншій людині.

– Погляньте навколо та скажіть, кому або чому і за що ми могли б зараз сказати "дякуємо"? (Діти наводять приклади).

Використання прислів'їв

Тема "Слово чемне кожному приємне"

Аналіз прислів'їв:

Будь ласка не кланяється, а спасибі спини не гне,
З другом говори ввічливо: від грубого слова близький стає чужим,
Ввічливих і лагідних скрізь шанують.
Лагідне слово ключ до серця. Від щирого слова радіє світ.
На лагідність відповідають добротою.
Спершу подумай, потім скажи.
Ввічливість не вадить й короні.
Ввічливості відкриваються всі двері.
Говорити добрі слова – це щастя.
Стримуй себе у всьому, а найбільше в словах.
З другом говори ввічливо: від грубого слова близький стає чужим.
Приємне слово всім до любові, а мова гірка – кожен тіка.
За добре слово не платять грошей, а скажеш – усім приємно.
Добре слово коштує мало, а значить багато.

Не золото прикрашає людину, а ввічливість.

Якщо ввічливо попросиш, завжди дадуть.

Слова щирого вітання дорожчі за частування.

Якщо діти не зможуть пояснити значення прислів'я, то пояснює вихователь.

Наприклад. Вихователь:

– Коли ми піднімаємо великий камінь, нам важко? (Так). А коли кажемо "будь ласка"? (Ні). Отже, сказати "будь ласка" зовсім не важко, тому й кажуть, що "Будь ласка не кланяється".

Читання вірша Генріха Сапгіра

"Самі слова"

Мета: засвоєння етикетних слів вітання, подяки, прохання.

- Де ж твоє здрастуй?
- Взяв півень горластий.
- Де твоє спасибі?
- Проковтнула риба.
- А скажи, будь ласка, де твоє будь ласка?
- Пес сердитий прибігав

І будь ласка відібрав <...>

Відвернулись від мене всі діти, не хочуть зі мною дружити.

Що ж тепер маю робити? Як, скажіть, мені жити?

Бесіда з дітьми:

- Чому бідкається герой?
- Давайте придумаємо йому ім'я.
- Що треба зробити, щоб він не засмучувався?
- Хто винен у біді героя вірша? (Півень, риба, пес, герой сам винен).

Читання казки Оскара Уайльда "Хлопчик-зірочка"

Мета: актуалізувати уявлення дітей про розуміння понять добра і зла, збагатити словник дитини словами, що виражають дані почуття.

Вихователь читає казку:

(<https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=646>)

Бесіда з дітьми:

- З якою людиною приємніше спілкуватися: зі злою чи з доброю?
- Чому?
- Які слова говорить добра людина?
- Які слова говорить зла людина?
- Що ви відчуваєте, коли чуєте приємні і неприємні слова?

Розповідь вихователя про ввічливість

Мета: збагатити словник дітей ввічливими словами.

Діти, поговоримо з вами про чарівні слова. Вони бувають не тільки в казках. Ми чуємо їх досить часто, хоча й подекуди не звертаємо на них уваги. Проте ці не зовсім звичайні слова дуже потрібні всім нам. Йдеться про слова ввічливості.

Ось ти розлив чай на стіл. Мама, звичайно, буде незадоволеною. Але якщо ти підійдеш до неї і ввічливо скажеш: "Матусю, вибач мені, будь ласка, я не навмисно", – то вона не буде надто вже сердитися!

Ще один приклад. Ти гуляєш на вулиці й тобі треба дізнатися, котра зараз година. Можна підійти до перехожого та ввічливо запитати: "Дядечку, скажіть, будь ласка, котра зараз година", – і ти відразу отримаєш відповідь. А якщо звернутися неввічливо: "Дядьку, скажи, котра година", – тобі можуть і не відповісти!

От і виходить, що знати чарівні слова ввічливості під час спілкування просто необхідно. А скільки ти знаєш таких слів?

Бесіда з дітьми:

- Що ти скажеш, зустрівши на вулиці свого товариша?
- Якими словами ти вітаєш зранку тата й матусю?
- Що каже мама, укладаючи тебе спати?
- Що треба сказати, коли всі сідають за стіл?
- Що ти скажеш, якщо маєш комусь подякувати?
- Які слова вживаєш, коли хочеш когось про щось попросити?
- Що ти скажеш, якщо треба вибачитися?
- Які слова кажуть ввічливі люди, прощаючись?
- Діти, ми пригадали ввічливі слова, ці слова мають знати всі люди. Запам'ятайте їх: *дякую, спасибі, прошу, будь ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, добрий ранок, добрий день, добрий вечір, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре та ін.*

Читання англійського народного вірша

"Чарівні слова"

(переклад Валерія Гужви)

До всіх сердець, як до дверей,
Є ключики малі,
Їх кожен легко підбере,
Якщо йому не лінь.
Ти, друже, мусиш знати їх,

Запам'ятать неважко
Маленькі ключики твої –
"Спасибі" і "Будь ласка".

Вихователь:

- Діти, ключики ці дійсно є чарівними, бо вони відкривають людські серця. Чемність є однією з найважливіших рис людини. З добрими, чуйними, ввічливими людьми завжди хочеться спілкуватися, бути поруч, в разі потреби, прийти на допомогу. Давайте спробуємо разом підготувати словничок чемної людини (діти називають чемні слова, а вихователь записує).

Доцільним методом виховання культури самовираження є *розповідання вихователем сюжетів*, у яких, на конкретних прикладах демонструються зразки мовленнєвої культури в процесі вираження добрих вчинків, чуйного ставлення, щирих стосунків, почуття вдячності. Дошкільники засвоюють ввічливі слова: *дякую, спасибі, прошу, будь-ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, добрий ранок, добрий день, добрий вечір, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре та ін.*

Нижче наведено перелік ігор та вправ, що забезпечують засвоєння приємних слів, формул мовленнєвого етикету у різних комунікативних ситуаціях.

Ігри **"Мийна машина"** (А. Аніщук)

Мета: збагатити словник дітей словами, що виражають приємні почуття.

Хід гри: дитина ходить по колу й торкається плечей кожного гравця. При цьому промовляє приємні слова. Наприклад: "Ти лагідна, ніжна, гарна".

Після гри запитати в кожної дитини, що вона відчуває, коли їй кажуть такі слова.

Як показує практика, у процесі самовираження дошкільники часто вживають грубі, лайливі слова, для того, щоб себе показати, виділитись серед інших, відстояти свою думку, висловити неповагу до іншого. Як писав Я. Корчак, такі слова "бувають болючіші від фізичного удару". Часто дорослі припускаються помилок, не замислюються над тим, які слова вживають вони самі і їхні діти. Тому наступна гра спрямована на викорінення таких слів зі словника дитини.

"Чарівний букет квітів"

(Г. Дегтярєва, О. Тарасова, А. Фоменко) [18]

Мета: закріпити уміння дітей робити компліменти іншим під час вираження доброзичливих почуттів.

Хід гри: На підлозі дорослий розстеляє шматок зеленої тканини, наголошуючи на тому, що це галявина. Запитує у дітей: "Чого на ній не вистачає?" Якщо діти називають, що не вистачає квітів, то пропонує прикрасити цю галявинку квітами з пелюсток. Кожна пелюстка – це комплімент, добре і ніжне слово будь-якому малюкові. Таким чином, дорослий разом з дітьми робить висновок, що потрібно бути добрим і уважним до оточуючих і прикрашати життя хорошими словами.

"Корзина для сміття"

(А. Аніщук)

Мета: викоринити неприємні слова зі словника дитини, донести до її розуміння важливість турботливого ставлення до інших, вплив образливих слів на настрій іншої людини.

(Вихователь розповідає дітям про шкідливість сміття.)

Вихователь: – Діти, давайте пограємо у гру "Корзина для сміття". Ви знаєте, що в цю корзину викидають все непотрібне, що забруднює будь-яке приміщення, в тому числі і нашу кімнату, в результаті чого вона стає чистою і красивою. Так і наше мовлення часто буває забруднене грубими, образливими словами, які дехто вживає відносно рідних, своїх друзів. Цього робити не можна: негативні слова, як сміття, погіршують стан іншої людини, стосунки з нею. Пригадайте подумки всі образливі слова, які ви знаєте. Намалюйте обличчя людини, яка почула таке неприємне слово. Як це слово вплинуло на її настрій?

А тепер давайте позбавимося таких слів, "викинувши" їх у корзину для сміття разом із папірцем, щоб ті образливі слова, які ви знаєте, ніколи більше не звучали у нашому мовленні, нікого не засмучували. Віднині свої почуття виражайте лише приємними, лагідними словами, які відповідно створюватимуть приємний настрій у вашого співрозмовника.

"Прощання з гостем"

(Г. Лопатіна) [16]

Мета: познайомити дітей з правилами мовленнєвої поведінки під час прощання, а також етикетними висловами запрошення в гості та вдячності: "До побачення! Дякую за гостинність! Приходьте в гості!"

Хід гри

Вихователь: – Сутеніло. Сусідка сказала, що їй вже час йти додому. Усі почали прощатися з гостею.

Дідусь: – На все добре!

Бабуся: – На все добре!

Тато: – Раді були познайомитись!

Мама: – Сподіваюся, ми скоро зустрінемося, приходьте в гості, будь ласка!

Дідусь: – Приходьте частіше.

Бабуся: – Заходьте! Ми завжди раді гостям.

Тато: – Ви для нас бажаний гість!

Оля: – Дякую за груші. До побачення! Мама: До побачення!

Сусідка: – Спасибі. Було дуже весело. Приходьте і ви в гості до мене всією родиною. Буду дуже-дуже рада.

Вихователь: – З'явився Сашко. Усі відразу притихли.

Сашко: – До побачення!

Вихователь: – Якими словами господарі прощалися з гостею? Які вислови Вам запам'яталися? А як повели себе діти? Чи гарно поведив себе Сашко цього разу? (Діти відповідають на запитання).

Наприклад, кожен говорить сусідці на прощання приємні слова. Сашко поводить себе гарно. Він вихований хлопчик.

Вихователь: – Усі діти знають, що при зустрічі люди говорять одне одному "Добридень", а на прощання "До побачення". А що ще можна сказати одне одному на прощання? Подумайте та скажіть.

Вправи

"Чарівні слова"

(А. Аніщук)

Мета: активізувати лексичний запас дітей словами ввічливості, донести до їх розуміння значення таких слів у житті кожної людини.

Вихователь: – Бути добрими, чемними, ввічливими нам допомагають ввічливі слова. Кожна людина їх використовує в процесі спілкування. Ви їх усіх знаєте. Це можуть бути слова вітання, подяки, прощання, вибачення, інші слова ввічливості. Давайте разом пригадаємо і спробуємо об'єднати їх у групи.

Вихователь записує слова, які називають діти.

Таблиця 7

Слова вітання	Слова прощання	Слова вдячності	Слова вибачення	Слова прохання	Інші ввічливі слова
"здас-туйте", "привіт", "добрий день", "добри-день", "доброго ранку", "добрий вечір", "здоров", "здоро-венькі були", "салют", "світлої днини", "доброго вечора", "доброго дня", "мої вітання", "вітаю Вас", "радий Вас бачити", "приємно зустрі-тися".	"передаю вітання", "будьте здорові", "на все добре", "проща-вай", "до побачен-ня", "до зустрічі", "бувай", "надо-браніч", "бувайте здорові", "на все добре", "до наступної зустрічі", "ходи здоро-вий".	"дякую", "спасибі", "з вдяч-ністю", "велике спасибі", "дуже дякуємо", "вдячні Вам", "смачно-го", "уклінно дякую", "щиро дякую", "дуже вдячний".	"вибач мені", "пробачте мені", "спасибі", "вибачайте", "я не хотів", "не знав", "не подумав", "перепро-шую", "даруйте", "прошу вибачити", "перепро-шую".	"будь ласка", "дуже просимо", "дозвольте допомог-ти", "уклін-но прошу", "з Вашого дозволу", "дозволь-те", "будьте ласкаві".	"дозвольте Вам допо-могти", "заходьте, будь ласка", "сідайте, будь ласка", "смачного", "приємного апетиту", "гарних снів", "рідненькі мої". <i>Ласкаві звернення до рідних:</i> "татусю", "матусю", "бабусю", "братику", "сестрич-ко", "тітонько" та ін.

Азбука добрих слів

(А. Аніщук)

Мета: вчити дітей складати "Азбуку добрих слів", сприяти засвоєнню конструктивних форм спілкування.

Вихователь пропонує дітям пригадати: *добрі слова, слова-компліменти, слова ввічливості, казкові "чарівні слова"*.

Бесіда з дітьми:

- Назвіть добрих героїв казок.
- Які "чарівні слова" вони говорили?
- Які добрі діла і вчинки вони здійснили?
- Яке значення мають "чарівні слова" під час спілкування?

Методи для реалізації другої педагогічної умови

Експериментальна робота має спрямовуватися на *формування у дошкільників потреби у самовираженні та вміння виражати емоційно-ціннісне ставлення до себе та інших соціально-прийнятними мовленнєвими засобами.*

"Прислухайся до себе"

(О. Кононко, адаптована автором)

Мета: навчити дітей виражати свої думки конструктивними мовленнєвими засобами, виховувати позитивне ставлення до себе.

Вихователь пропонує дітям прислухатися до своїх думок, бажань і, дібравши відповідні фрази, виразити їх словесно. Подумати, який настрій у них переважає (радісний чи сумний). Дібрати слова, які, на їхню думку, виражають радісний настрій і слова, що виражають сумний настрій. Вихователь пропонує дітям закінчити речення: "Я відрізняюся від інших тим, що...". Наприкінці вправи вихователь каже дітям, що кожна людина неповторна, унікальна, кожен з них не такий як інші, і таких, як вони, більше немає.

"Хто я такий?"

(О. Кононко, адаптована автором)

Мета: систематизувати знання дітей про себе, свої якості, особливості; закріпити в них розуміння понять: Я – дівчинка, Я – хлопчик та слова, які їх характеризують. Вчити висловлюватись точно, доречно, виразно.

Завдання вправи. Вихователь пропонує дітям розповісти про себе.

Хід вправи. Діти сідають півколом. Кожна дитина, торкаючись долоньки сусіда, називає своє ім'я і розповідає про себе (коли народилася, скільки років, чим захоплюється, які хороші риси їй притаманні, з ким товаришує?). Вихователь запитує у дітей про їхню стать. Наприклад: "Іринко, ти хто? – Дівчинка. Сашко, а ти хто? – Хлопчик". Хлопчикам пропонує розповісти про дівчаток (які бувають дівчатка?), а дівчаткам про хлопчиків (які бувають хлопчики?). Діти мають виділити основні риси характеру, притаманні хлопчикам і дівчаткам.

"Моє ім'я – дорога до життя"

(О. Кононко, адаптована автором)

Мета: стимулювати інтерес дітей до своєї особистості через пізнання імені. Збагачувати їхнє мовлення пестливими словами.

Вступне слово вихователя. "На Землі сталося диво – народилася дитина. Якою вона буде – розумною чи не дуже, доброю чи злою, важко відповісти. Але одне вже можна сказати з упевненістю: вона носитиме те ім'я, яке їй дадуть батьки, ім'я – це слово, яке першим приходить до людини і залишається з нею на все життя. Тож воно має бути дзвінким і гарним.

Хід вправи. Вихователь запитує у дітей чи знають вони імена та по батькові своїх мам і тат, бабусь і дідусів, інших близьких людей. І як їх називали, коли вони були маленькими хлопчиками і дівчатками. Діти за бажанням по черзі розповідають.

"Прийняття свого "Я""

(О. Колесникова) [11]

Розповідь вихователя. "Прийняття свого "Я" посилюється, якщо тебе приймають люди, яких ти шануєш. Пригадай тих людей, які тебе приймають і люблять, і твоє прийняття власного "Я" посилиться. Людина, яка себе не цінує, підсвідомо налаштовується на те, що й інші не будуть її цінувати. Внаслідок цього вона поводить так, що, дійсно, й немає за що цінувати. Люди починають відвертатись від неї. З іншого боку, людина, яка приймає себе, налаштовується на те, що й інші теж до неї добре ставляться. На жаль, часто у нас виникають думки, які завдають нам болю. Ми втрачаємо через них упевненість у собі, переживаємо. Іноді таких негативних думок буває більше ніж позитивних. Але можна навчитись змінювати негативні думки про себе та своє життя на позитивні.

Завдання. Пропонується дитині пригадати події, вчинки, негативні судження з боку дорослих та дітей, які спричинили їй певні переживання і спробувати змінити негативні думки про себе на позитивні. Виразити позитивні почуття в словесній формі.

"Захоплення"

(А. Аніщук)

Мета: формувати в дітей уміння виявляти в інших людях якості, що викликають захоплення, повагу або симпатію, виражати їх засобами мовлення.

Хід вправи. Вправа проводиться у колі з м'ячем. Перший учасник передає м'яч своєму сусідові і, називаючи його ім'я, каже: "... мені подобається в тобі..." (називає певну якість). Той, до кого звертаються, має озвучити почуття, які виникли у відповідь на почуті слова. Вправа виконується по колу.

"Формування позитивної самооцінки"

(М. Чистякова) [24]

Мета: викликати у дітей бажання подивитися на себе з боку, виділити позитивні якості, формувати потребу у самоповазі, активізувати словник термінами, що виражають позитивні якості.

Хід вправи. Вихователь пропонує дітям намалювати сонце, а в його центрі – свій портрет, і від сонця провести стільки променів, скільки гарних якостей дитина у собі бачить. Потім кожна дитина має відповісти на запитання: "Якими словами ти можеш описати свої гарні якості?".

Діти складають собі позитивні характеристики, вживаючи слова: *гарний, спритний, сильний, розумний, сумлінний, старанний, добрий, щирий, вдячний, чуйний, совісний, допомагаю іншим, захищаю слабших* та ін. Під час виконання вправи колективно обговорюється: чи відповідають присвоєні дітьми собі якості реальним якостям кожного.

"Підвищення самооцінки"

(М. Чистякова, модифікована автором)

Мета: формувати у дітей уміння виражати мовленнєвими засобами позитивне ставлення до іншого, розуміти стан співрозмовника.

Хід вправи. Вправа виконується у парах. Діти стають один навпроти одного. Кожен із учасників називає позитивні якості свого партнера. Бажано виявити такі риси характеру, якими ця дитина відрізняється від інших. Береться до уваги те, як дитина сприймає сказане; чи не

сприймає як комплімент; чи відповідає оцінка партнера самооцінці дитини; чи сприяють висловлювання партнера підвищенню самооцінки.

"Мої почуття "

(О. Кононко, модифікована автором)

Мета: закріпити вміння дітей розуміти емоційний стан іншої людини та адекватно виражати й регулювати власний. Активізувати в мовленні дітей визначення емоційних станів: радість, сум, гнів, образа, байдужість тощо. Сприяти вербалізації власних переживань та емоційних відчуттів дітей.

Хід вправи.

Вступне слово вихователя: "Діти, бачу, у вас сьогодні чудовий настрій. Ви задоволені й спокійні. Але ж так буває не завжди. Іноді буває сумно та гірко. І ви, мабуть, помітили, що в житті людей завжди поряд – радість і сум, добро і зло, щастя і сльози, приємне та неприємне (показуємо на зображення сонечка і заплаканої хмаринки на стіні). А тепер подумайте, від чого залежить наш настрій і розкажіть усім, коли він буває гарним. А розповідати вам допомагатиме наш веселий талісман – маленький гномик. Говоритиме той, у кого в руках цей талісман".

Діти розповідають про свої почуття.

Виконуючи ці вправи, дошкільники усвідомлюють важливість прийняття свого "Я" з усіма перевагами і недоліками, вчаться бачити себе з хорошої сторони, почуватися впевнено у вираженні думок, проявляти активність у процесі мовленнєвої взаємодії.

"Чим я хороший"

(А. Аніщук)

Мета: навчити дитину бачити себе з хорошого боку, відчувати себе впевнено у вираженні думок, виховувати прагнення бути активною в процесі мовленнєвої взаємодії.

Бесіда: – Що ти вмієш робити?

- Якими словами супроводжуєш дію?
- Що тобі вдається легше, важче?
- Про який цікавий випадок із життя ти можеш розповісти?

Скласти розповідь на тему: "Чим я хороший", "Як я добре щось зробив".

"Мій портрет у променях сонця"

(М. Чистякова, модифікована автором)

Перед дітьми ставиться запитання: Чому я заслуговую на увагу? – у такий спосіб дається інструкція: намалювати сонце, у центрі свій

портрет. Малюючи сонце, провести стільки променів, скільки хороших якостей дитина бачить у собі. Потім кожна дитина відповідає на запитання. У процесі виконання вправи формується адекватна самооцінка, оскільки відбувається колективне обговорення присвоєних позитивних якостей. Встановлюється відповідність (невідповідність) цих якостей особливостям кожної дитини.

Запитання: Якими словами ти можеш виразити свої хороші якості?

Бесіда на тему: "Оціни себе"

- Що тобі подобається в людях, які поруч з тобою?
- Що тобі не подобається в них?
- За що тебе хвалять інші (батьки, вихователі, друзі)?
- Чим ти сам собі подобаєшся?
- Що ти хотів би змінити у собі?

Ігри

"Розмова із Сонечком"

(О. Кононко) [14]

Дзвонить іграшковий телефон. Вихователь підіймає трубку й імітує розмову по ролях із Сонечком. – Алло! Вітаю! Хто це? – Це я, ваш друг – Сонечко. Кожного ранку я зазираю у віконечка дитячого садка і бачу гарних та веселих діточок. І мені дуже хочеться познайомитися із вами і дізнатися, які ви. – Дякуємо, Сонечко, за теплі слова. Діти будуть дуже раді розповісти про себе все. Вони навіть розкажуть тобі, за що вони себе люблять. А ти, Сонечко, любиш себе? – Так, люблю, за те, що я велике, яскраве, тепле. А ще за те, що допомагаю рости дітям, квітнути садам й грію землю. – Діти, а чи бажаєте ви розповісти Сонечку про себе? Діти передають телефонну слухавку один одному й розповідають про себе. Вихователь підбадьорює дітей і допомагає додатковими питаннями тим, хто має труднощі або соромиться говорити про себе. Вихователь говорить від імені Сонця: – Дякую, діти! Мені дуже приємно було слухати ваші розповіді! Я радію, що ви такі сміливі, красиві, вмілі, сильні, добрі. Мені дуже сподобалося, що ви так добре, тепло говорите про себе – значить, ви любите й поважаєте себе! – Так, Сонечко, наші діти з повагою ставляться до себе та інших.

"Чарівна квітка"

(А. Аніщук)

Мета: навчити дитину зацікавлено та диференційовано ставитися до своїх словесних виразів та вербалізованих звернень до неї; збагачувати лексичний словник приємними мовленнєвими зверненнями; виховувати прагнення дошкільників розкривати свій мовленнєвий потенціал.

Хід гри. З цупкого паперу виготовляють квітку, пелюстки якої стягнуті ниткою і утворюють пуп'янок. Усередині його знаходиться "сюрприз". Діти зможуть отримати "сюрприз", коли всі пелюстки квітки розкриються.

Вступне слово вихователя: – Діти, перед вами пуп'янок. Він закритий. Ніхто не знає, що в нього всередині. Якщо ми розкриваємо пелюстки по черзі, зможемо з'ясувати, що знаходиться всередині пуп'янка.

Ви – як той пуп'янок: якщо мовчите, не говорите нічого, ніхто не розуміє ваших думок, мрій, почуттів, ставлень.

Діти по черзі розкривають пелюстки квітки і розповідають про себе: називають ім'я, улюблені заняття, свої мрії, почуття до рідних та друзів, ставлення до однолітків; визначають власні позитивні та негативні риси та ін. Коли розкриються всі пелюстки квітки, діти отримують "сюрприз".

Одним із ефективних прийомів формування потреби у самовираженні дитини є прийом самопрезентації, тобто діти у створених ситуаціях, етюдах, іграх учаться "подати себе" у певній ролі, пізнати себе через відтворення різних образів, презентували свої думки, висловлювали свій емоційний стан до почутого, сказаного тощо.

"Знайомство"

(А. Аніщук)

Мета: розвивати вміння дітей презентувати себе оточенню; активізувати словник (риса особистості); виховувати бажання побачити себе очима інших людей; формувати потребу в спілкуванні, самоповагу.

Беруть участь 5–8 дітей. Діти сідають, утворивши коло. Вихователь пропонує їм подумати, які їхні якості найважливіші, словесно описати їх. Діти по черзі представляють себе і свої характерні особливості.

В кінці гри діти визначають найцікавішу розповідь, пояснюють свій вибір. Виграє той, чия розповідь найкраща.

"Чарівна скринька"

(О. Кононко)[14]

Мета: формувати правильну самооцінку, розвивати здатність усвідомлювати свої особливості.

У "скриньку" (будь-який непрозорий посуд) покласти дзеркало. Перед виконанням вправи, діти отримують попередження: "Кожний, хто зазирне до цієї скриньки побачить найкращу, найважливішу у світі людину". Діти, зазираючи у скриньку, мають сказати, кого вони побачили, не називаючи себе. Наприклад, мудреця, лагідну людину, добру фею, чарівника та ін.

Дитячі презентації

(О. Трифонова) [22]

Вихователь: "Діти, Незнайкові треба розповісти про дитячий садок, мультфільм і охоронну службу, бо йому таке завдання доручив Знайко. Але він не знає, що ж саме треба розповідати людям".

Дитині пропонується подумати, вийти на сцену й презентувати свій дитячий садок, мультфільм чи охоронну службу.

Вихователь звертає увагу на використання дітьми образних виразів, етикетних слів, інтонаційних засобів виразності.

Методи реалізації третьої педагогічної умови

Даний напрям експериментальної роботи спрямовувався на створення культурно-ігрового простору, що забезпечить вправлення дітей у вживанні культурних форм самовираження. Дану умову реалізують методи виховання, що стимулюють самовираження дитини в комунікативній діяльності, це – комунікативні ігри, розігрування ситуацій та вправи.

Ігри

Пропонуються модифіковані автором варіанти ігор Г. Дегтярьової, О. Тарасової, А. Фоменко [18].

"Запрошення до мандрівки"

Мета: вправляти дітей у вживанні культурних форм мовленнєвої взаємодії, використанні формул мовленнєвого етикету;

Вихователь: – Діти, чи готові Ви подорожувати шляхами казок, прислів'їв і приказок? Разом із вами хочуть вирушити й троє вірних

друзів – Пояснійка, Доведунчик і Чомусик (казкові герої, зображені на малюнку). Обговоріть поміж собою, чи згодні ви запросити їх у мандрівку (вихователь звертає увагу, як діти висловлюють своє ставлення до майбутньої спільної подорожі – згоду або незгоду; дозвіл, невдоволення, приязнь, подив, подяку). А тепер зверніться до цих казкових героїв і запросіть їх до спільної мандрівки. Кожна дитина, яка бере участь у грі, має висловити своє запрошення (звертається увага, чи використовують діти формули мовленнєвого етикету).

Гра-привітання "Комплімент"

Мета: вправлення дітей в умінні робити компліменти один одному в процесі комунікативної діяльності.

Усі беруться за руки, сидячи в колі. Дивлячись в очі сусіду, треба сказати йому декілька добрих слів, за щось похвалити. Той, хто приймає комплімент, киває головою і говорить: "Спасибі, мені дуже приємно!" Потім він вимовляє комплімент своєму сусідові. Якщо виникають певні труднощі, вихователь може зробити комплімент або запропонувати сказати щось "смачне", "солодке", "квіткове" тощо. Під час гри вихователь знаходиться в колі разом із дітьми, показує приклад, підказує, підбадьорює, налаштовує дітей.

Гра – привітання "Чарівний м'ячик"

Мета: закріпити в активному словнику дітей ввічливі слова.

Хід гри. Діти сидять на стільцях або на килимі, утворюючи коло. Вихователь передає м'яч дитині, яка має проговорити ввічливе, лагідне, чарівне слово, чи добре побажання, або лагідне ім'я дитини, яка сидить поруч. Потім передає м'яч наступній дитині, поки не дійде черга до вихователя.

Гра "Інтерв'ю"

(О. Хухлаєва) [23]

Мета: розвиток мовленнєвої культури в процесі самовираження, активізація словника, закріплення вміння вступати у діалог.

Кількість гравців: 3 і більше осіб.

Необхідні пристосування: стілець.

Опис гри: діти вибирають ведучого, а потім, уявляючи, що вони – дорослі люди, по черзі стають на стільчик і відповідають на питання, які їм буде задавати ведучий.

Ведучий просить дитину презентувати себе (представитися по імені та по батькові, розповісти про те, де і ким він працює, чи є у нього діти, які має захоплення і т. д.).

Коментар: на перших етапах гри діти часто не можуть підібрати запитання. В цьому випадку дорослий роль ведучого бере на себе, пропонуючи дітям зразок діалогу. Запитання можуть стосуватися будь-якої теми, але необхідно пам'ятати, що розмова повинна бути "дорослою". Звертається увага на культуру спілкування.

"Давай поговоримо"

(О. Лютова [17], модифікована А. Аніщук)

Мета: розвиток комунікативних навичок, культури самовираження.

Опис гри: грають дорослий і дитина (або діти). Дорослий починає гру словами: "Давай поговоримо. Я б хотів стати ... (чарівником, вовком, маленьким). Як ти думаєш, чому?". Дитина висловлює припущення і зав'язується бесіда. В кінці можна запитати, ким би хотіла стати дитина, але не можна давати оцінок її бажанням і не можна наполягати на відповіді, якщо вона не хоче з якихось причин розповідати.

Коментар: ця гра корисна для замкнених і сором'язливих, оскільки в ігровій формі навчає дитину не боятися спілкуватися, ставить в ситуацію необхідності вступати в мовленнєву взаємодію, виховує культуру самовираження.

На початкових етапах діти можуть відмовлятися задавати запитання або вступати у гру. Тоді ініціативу на себе має взяти дорослий.

Важливий момент! У грі дорослий повинен бути нарівні з дитиною.

Запропонований нами комплекс методів може мати позитивний ефект тоді, коли вихователь, використовуючи їх з метою оптимізації процесу самовираження дошкільників, враховує вік дітей, особистісні якості, мовленнєві вміння та навички, за аналогом створює свої власні вправи та ігри, оновлені засоби та технології.

"Хто знає більше ввічливих слів"

(А. Аніщук)

Мета: закріпити уміння дітей вживати ввічливі слова.

Хід гри: діти стають у коло й діляться на дві команди. Ведучий – дорослий, який стоїть у центрі кола, – звертається до учасників гри із запитаннями:

- Які слова треба казати, коли вітаєшся?
- З якими словами звертаєшся до когось із проханням?
- Які слова кажемо, прощаючись?
- Які слова кажемо, вибачаючись?
- Якими словами висловлюємо побажання? І т. д.

Переможе команда, гравці якої назвуть більше ввічливих слів.

"Чудодійні слова"

(О. Колесникова) [11]

Мета: закріпити уявлення дітей про емоційно забарвлені слова, розвивати вміння виділяти у казках найголовніше.

Хід гри: дітям пропонується виділити у знайомих їм казках "чарівні" слова та примовки, а також слова з певним змістовим навантаженням. Скажімо, діти розмірковують від імені якогось персонажа про його дії та вчинки, за якими він сам не лише може оцінити те, що відбувається, а й свою роль у ньому. Тобто йдеться про початки самовизначення й позитивного самоутворення. (У казці це, як правило, каяття псевдогероя, відмова від хибних ідей та цінностей, а відтак прагнення до самовдосконалення).

"Естафета компліментів"

(А. Аніщук)

Мета: розвивати вміння виявляти добрі почуття до своїх товаришів, розширювати словник відповідними словами.

Діти (10–12 осіб) сидять на стільчиках у колі. Вихователь каже, що кожна дитина заслуговує на чуйне ставлення та добре слово ("Добре слово і кішці приємне", "Слово чемне кожному приємне", "Добре слово всі двері відчиняє", "Добре слово лікує, а зле ранить", "Від ласкавих слів утихає гнів"). Важливо вчасно сказати тепле, приємне слово своєму товаришеві. Подивіться, хто сидить поряд з вами, а ще уважніше, хто сидить через одного від вас. Напевне, вам ця дитина приємна, і сьогодні ви зможете сказати їй добре слово, тобто комплімент. Але його потрібно передати через свого сусіда. Для цього слід сказати: "Тетяно, передай Миколці, що мені подобається, як він ставиться до дівчаток". Завдання вашої сусідки полягає в тому, щоб точно передати зміст комплімента. Це буде звучати так: "Іринці подобається, як ти, Миколко, ставишся до дівчаток. Передай, будь ласка, Оленці, що мені подобається, як вона вміє малювати". Гра має тривати доти, доки кожна дитина не почує комплімент.

Після гри доцільно провести *бесіду*:

- Що ви відчували, коли чули компліменти на свою адресу?
- Чи важко було вам говорити компліменти?
- Які компліменти виявились неочікуваними?
- Який комплімент вам особливо сподобався? Чому?

Розігрування комунікативних ситуацій

"Запросити до гри"

(А. Аніщук)

Мета: вправляння дітей в умінні використовувати культурні форми звернень, вживати формули мовленнєвого етикету при взаємодії з однолітками.

Запросити до гри, ділового спілкування: а) свого товариша; б) однолітка, з яким ти не дружиш.

Варіант 1. Рекомендації щодо створення ситуації: діти організують сюжетно-рольову гру. Для участі у грі дитина має запросити свого товариша і однолітка з яким не дружить. Звертається увага на мовленнєві засоби та інтонаційні засоби виразності, які буде використовувати дитина при зверненнях до інших.

Варіант 2. Рекомендації щодо створення ситуації: діти поділяються на пари і кожна пара має розіграти ситуацію. Одна дитина запрошує для виконання спільної праці іншу (товариша, однолітка, до якого ставиться байдуже).

Важливими методами є *вправи*, що включаються в повсякденне життя дитини і проводяться в процесі систематичних занять. Так, наприклад, можливі заняття, де вихователь показує, як треба поводитися в тій чи іншій ситуації: як запросити товариша в гості, як поводитися за столом, як виконувати правила ввічливості. А потім ці вправи включаються в різноманітну діяльність, коли дошкільники ідуть до театру, на день народження до товариша. Тут вони повинні самостійно, без безпосереднього контролю з боку дорослих під час спілкування користуватися уже засвоєними культурними правилами мовленнєвого самовираження.

Вправи

"Культура взаємин"

(А. Аніщук)

Мета: розвивати вміння дітей слухати, говорити, сперечатися, відстоювати свою думку, пояснювати, приймати виважені рішення;

виражати ставлення до партнера; активізувати їхній словник; виховувати повагу до інших.

Хід вправи: вихователь розбиває дітей на пари. Кожна з них розіграє ситуацію, коли один з учасників виконує роль дорослого, а другий – дитини. Пропонуються такі ситуації: "Батько веде розмову з сином, який ударив свого товариша"; "Дівчинка розбила улюблену мамину чашку"; "Вихователька зустріла Катрусю, яка довгий час не відвідувала дитячий садок"; "Бабуся просить онучку подати їй окуляри"; "Хлопчик просить у мами купити нову іграшку" та ін.

Дошкільники з *суперечливим* типом мовленнєвого самовираження також володіють словами мовленнєвого етикету, але в процесі життєдіяльності не завжди їх використовують. З метою активізації цих слів у мовленнєвій діяльності дитини пропонуємо такі ігри та вправи:

"Взаємне інтерв'ю"

(О. Колесникова)

Мета: розвивати вміння правильно ставити запитання, відповідати по суті поставленого запитання, збагачувати активний словник дитини новими термінами.

Вправа виконується у парі. Один кореспондент, інший відповідає на запитання, а потім обмінюються ролями.

"Добери слова"

(А. Аніщук)

Мета: сприяти збагаченню емоційної сфери дитини, мовленнєвому вираженню емоцій та почуттів.

Вихователь пропонує дітям дібрати слова, щоб:

- заспокоїти ображеного;
- похвалити товариша;
- проявити бажання допомогти;
- проявити цікавість;
- повернути до чогось увагу.

"Квітка настрою"

(розроблена О. Кононко, модифікована автором)

Мета: закріпити вміння дітей розуміти емоційний стан іншої людини та адекватно виражати й регулювати власний. Активізувати в мовленні дітей слова – визначення емоційних станів: радість, сум, гнів, образа, байдужість та ін. Сприяти вербалізації власних переживань та емоційних відчуттів дітей.

Вступне слово вихователя: "Діти, я бачу, що у вас сьогодні чудовий настрій. Ви задоволені і спокійні. Але ж так буває не завжди. Іноді буває сумно і гірко. І ви, мабуть, помітили, що в житті людей завжди поряд радість і сум, добро і зло, щастя і сльози, приємне і неприємне (показуємо на зображення сонечка і заплаканої хмаринки на стіні). А тепер подумайте, від чого залежить наш настрій, і розкажіть усім, коли вам буває приємно. А допомагатиме розповідати вам наш веселий талісман – маленький гномик. І говорити буде той, у кого в руках цей талісман. Діти розповідають про свої почуття.

"Привіт, друже!"

(А. Аніщук)

Мета: навчити дітей ввічливо звертатися один до одного, активізувати різні форми звертання.

Хід вправи

Діти по колу вітаються один з одним, називаючи ім'я сусіда, який, у свою чергу, відповідає на привітання і звертається до наступного. При повторному виконанні вправи до імені додаються добрі побажання. Дивитися потрібно прямо у вічі тому, до кого звертаєшся, і говорити лагідним голосом.

Методи реалізації четвертої педагогічної умови

Нижче пропонуються методи реалізації педагогічної умови, пов'язаної з ***удосконаленням мовленнєвої культури педагогів і батьків.***

Значення культури мовлення у професійній діяльності педагога варто розглянути на *педагогічній раді, семінарах-практикумах, під час проведення консультацій.*

На *педагогічній раді* доцільно розглянути питання, основний зміст яких розкриває місце і значення культури мовлення в професійній діяльності педагога. Тематика *бесід* з педагогами стосується різних форм проявів мовленнєвої активності дітей, педагогічного впливу з метою корекції змісту мовленнєвих висловлювань, добору найефективніших методів і прийомів, які б оптимізували сам процес мовленнєвого самовираження і сприяли вихованню культури самовираження дошкільників.

Зміст *семінарів-практикумів* з педагогами включає методичні засоби і прийоми, за допомогою яких акцентується увага на тих утрудненнях, яких зазнає дитина в процесі самовираження в комунікативній

діяльності (не розуміння терміну, що позначає певне почуття, занижена самооцінка, надмірна сором'язливість, відсутність прагнення виражати свої думки засобами мови) та на способах допомоги їй у збагаченні активного словника новим понятійним апаратом, що включає соціально-прийнятні слова та вирази, формуванні умінь правильно і доречно підбирати мовленнєві засоби для вираження думок, об'єктивної самооцінки під час спілкування з іншими.

Педагогічна рада

На педагогічній раді доцільно розглядати такі *питання*:

Мовлення дорослих – взірєць для наслідування.

Значення культури мовлення в професійній діяльності педагога.

Типові помилки в мовленні дорослих.

Вплив засобів масової інформації на виховання культури мовленнєвого самовираження дошкільників.

Причини лихослів'я у дітей та їх характер.

Засоби виховання культури мовленнєвого самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Семінари-практикуми

Зміст *семінарів-практикумів* з педагогами включає методичні засоби і прийоми, які сприяють формуванню мовленнєвої культури педагога, збагачення його активного словника емоційно-забарвленими словами.

Тематика *семінарів-практикумів* може бути така:

Виховання мовленнєвої культури педагогів.

Вправляння у вживанні словесних звернень до дитини.

Збагачення мовлення вихователів емоційно забарвленими словами.

Формування вміння використовувати індивідуалізовані форми звертання.

Формування оптимальної тональності мовлення вихователя.

Вихователі можуть збагатити своє мовлення позитивними мовленнєвими висловлюваннями, взявши участь у "педагогічному тренінгу", метою якого є *вправляння у вживанні різних форм словесного звертання до дитини* (вказівка, порада, схвалення, прохання, заборона, обурення, сумнів, припущення і т. д.). Водночас звертається увага на тон та форму словесного звертання. Обговорюються питання про переваги тих чи інших словесних звернень, ураховуючи прийняття активності іншого боку. В кінці тренінгу складається список оптимальних мовленнєвих висловлювань, які варто було б узяти вихователям у свій педагогічний арсенал.

Консультація

Важливу роль під час спілкування з дітьми відіграє манера звернення вихователя. Якщо діти чують більшою мірою накази вихователя у підвищеному тоні, то звикають до ментарської манери звертання. Оскільки тон і манера звернення відіграють значну роль у самовираженні дитини, вони мають бути оптимальними залежно від ситуації та особистого ставлення і саме вихователь має показувати дитині позитивні зразки.

Тональність мовлення вихователя має бути домірною, звернення й оцінки – виваженими й урівноваженими, зауваження – спокійними, з відтінком гумору. Оптимальна тональність мовлення, вміння висловлювати свої думки та почуття спокійним, урівноваженим тоном – одна зі складових мовленнєвої культури вихователя. Сама атмосфера мовленнєвої взаємодії має бути більш особистісною, а не такою, що водночас адресована всім дітям.

Вихователь для дитини – взірць для наслідування. Тому у своєму мовленні кожен педагог має вживати емоційно забарвлені слова, використовувати індивідуалізовані форми звертання, варіюючи їх з використанням слів із зменшувально-пестливими суфіксами або інших форм, приємних дитині, слів, що виражають довіру, підтримку, співчуття.

Вимоги до мовлення вихователя:

- збагачення лексичного словника;
- очищення мовлення від образливих слів;
- позитивна емоційна забарвленість звернень;
- урівноважений тон;
- індивідуалізація звернень до дітей.

Педагогічний тренінг

(Т. Піроженко) [20]

Мета: вправління педагогів у вживанні різних форм словесних звертань до дитини (вказівки, поради, схвалення, прохання, заборона, обурення, сумнів, припущення тощо).

Завдання:

1. Дібрати якомога більше варіантів:

- *звертань до дитини чи до дітей;*
- *форм заохочень до певної діяльності;*
- *форм похвали.*

2. Дотримуватись оптимального тону та форми словесного звернення.

Результат:

1. Обговорення питань про переваги тих чи інших словесних звернень.

2. Складання списку оптимальних мовленнєвих висловлювань, якими варто було б збагатити педагогічний мовленнєвий арсенал вихователів.

Гра "Протистояння"

(М. Брель) [5]

Мета: показати учасникам групи, що різкий і гучний голос, позиція "над партнером" по спілкуванню відлякує співрозмовника, мобілізує його опір, викликає негативні почуття.

Педагоги розподіляються парами і вирішують, хто буде першим учасником, а хто другим. Вони повинні вступити в уявлювальну суперечку. Перший – "обвинувач": він стоїть поруч з другим і постійно повторює: "Ні, це ви робите не так (неправильно)!", при цьому вказуючи на співрозмовника вказівним пальцем. Другий сідає на маленький стільчик і повторює: "Це не я!". Обидва учасники повинні користуватися тільки цими фразами, вимовляючи їх по черзі (не важливо, при цьому хто починає).

Ці фрази потрібно вимовляти спочатку тихо, потім голосно, потім гнівно, звинувачуючи, загрозово в поєднанні з гнівною позою. При виконанні цієї вправи необхідно підтримувати зоровий контакт один з одним. Коли психолог скаже: "Стоп!", учасники повинні закінчити виконання вправи, потиснути один одному руки і подякувати за участь. Потім учасники міняються місцями.

Після гри педагоги діляться своїми відчуттями, відповідають на запитання психолога: "Які почуття відчуває до вас дитина, коли ви знаходитесь в ролі обвинувача? Що хочеться зробити?".

Вправа "Сонце"

(М. Брель)

Мета: показати вплив манери говорити, ступеня емоційності висловлювань, поведінки, міміки на індивідуальне сприйняття дитини.

Матеріали: дитячі малюнки на тему "Зла людина", 3–4 листи ватману; маркери і фарби (для кожного учасника).

Психолог пропонує педагогам розділитися на три групи. Перша група вихователів – зі стажем роботи 20–25 років, друга група – зі стажем 10–15 років, третя група – молоді фахівці.

Кожна група бере лист ватману з намальованим по середині колом (розмір не має значення). Завдання членів кожної підгрупи – домалювати коло, намалювати образ злої, роздратованої людини. (Малювати фарбами.) Кожен член групи малює від створеного образу промінь і пише над ним закінчення фрази: "Я злюся, кричу, дратуюся, вживаю грубі слова, веду себе агресивно і ображаю своїх вихованців. Я веду себе так, тому що...".

Потім групи представляють свої роботи. (Першими запрошуються педагоги зі стажем роботи 20–25 років). Прочитавши всі фрази, написані над променями, їм потрібно проаналізувати причини мовленнєвої поведінки дорослих по відношенню до дітей і сказати, що потрібно робити, щоб не травмувати дітей подібними словесними висловлюваннями і своєю манерою мовленнєвої поведінкою. Далі учасники обговорюють, чому у різних вікових категорій педагогів різні причини агресивної мовленнєвої поведінки.

Слід підвести членів групи до думки про те, що необхідна внутрішня робота над своїм мовленням, спільно визначити шляхи вирішення даної проблеми.

Пам'ятайте, що правильність нашої мови, точність мови, чіткість формулювань, уміле використання іноземних слів, багатство індивідуального словника підвищують ефективність спілкування, посилюють дієвість усного слова. Удосконалення мовленнєвої культури – завдання кожного з нас.

У кінці зустрічі ведуча роздає пам'ятки – рекомендації дотримання правил мовленнєвої поведінки.

Форми роботи з батьками

Робота з *батьками* щодо формування їх власної мовленнєвої культури та культури мовлення їхніх дітей передбачає проведення *батьківських зборів, тематичних бесід, індивідуальних консультацій, ознайомлення з літературою, методичні поради, написання пам'яток.*

На *батьківські збори* доцільно виносити як загальні питання, що стосуються культури мовлення батьків та дітей, особистісного зростання малюка, так і питання щодо створення вдома оптимальних умов для мовленнєвого самовираження дошкільників. Пропонуємо такі *теми* для

обговорення: "Як говорять наші діти", "Які самі, такі й сини", "Наш малюк та його "Я", "Чи знаєте ви свою дитину?", "Комунікативна дитина. Яка вона?", "Культурне мовлення – духовне обличчя людини", "Що робити, коли малюк лається?".

Розглядаючи теми "Наш малюк та його "Я", "Чи знаєте ви свою дитину?", варто наголошувати на прагненні дитини до визнання, бути кращою за інших. Намагатися застерегти батьків від різних словесних форм приниження, оскільки вони позбавлять дитину віри у себе і збагатять їхній словник негативною лексику.

Консультація на тему: "Якщо ваш малюк лається"

Мета: донести до розуміння батьків джерело надходження лайливих слів у словник дитини, дати рекомендації щодо їх реагування на випадки вживання дитиною нецензурних чи грубих слів.

Ваші діти всмоктують інформацію, наче губки. Але, на жаль, серед величезної кількості нових слів, які воничують, трапляються не зовсім пристойні слова і вирази, які краще було б пропустити повз вуха (лайливі та грубі слова, нецензурні вислови, слова, які принижують і ображають людей). Але саме їх дитина запам'ятовує найкраще, і згодом із великим задоволенням відтворює.

Тож сьогодні з'ясуємо разом – як правильно вчинити, коли дитина говорить погані слова, і чого робити точно не варто.

Чому дитина починає вживати нехороші слова?

Насамперед варто знати, що дитина вимовляє те, що почула від когось. Вона не самостійно вигадує ці слова. Тому батькам потрібно задуматися стосовно джерела, з якого дитина черпає подібні "перли". Можливо, вона почула їх з екрану телевізора, від однолітків чи хтось з родичів висловився так у її присутності.

Але чому малюк починає повторювати ці слова? Серед можливих *причин* психологи виділяють:

1. Наслідування

Вживання подібних слів може бути спричинене прагненням дитини бути на когось схожою. Можливо, тато вживає ці слова чи в групі однолітків ними користуються, і дитина бажає стати "своєю".

2. Привертання уваги

Дитина може почати вживати грубі чи лайливі слова, коли її батьки занадто зайняті і не приділяють їй належної уваги. І навіть те,

що її будуть сварити за ці слова, не зупиняє дитину. Адже для дитини, що відчуває нестачу уваги, навіть негативні її прояви є досягненням.

"Сварять – отже, їм не однаково. А якщо їм не однаково – значить, вони мене люблять", – вважає дитина в подібній ситуації.

3. Протест проти надмірної опіки

Дитина може таким способом боротися за свою свободу і самостійність. Ця причина також може бути цілком імовірною. Поміркуйте, як багато обмежень і заборон ви виставляєте своїй дитині.

4. Самоствердження

Вживаючи ненормативну лексику, діти можуть прагнути виділитися серед однолітків, самоствердитись.

Що ж робити, коли дитина починає вживати погані слова?

(О. Крамаревич) [15]

Реакція дорослих на ці слова є дуже важливою. Саме від неї залежить, зникнуть вони через деякий час чи дитина почне їх вимовляти спеціально і свідомо.

Як правило, дорослі реагують на почуте занадто емоційно, тим самим показуючи дитині, що це слово має особливе значення. І воно, найімовірніше, закарбується в пам'яті дитини. Буває також, що батьки довго не помічають вживання подібних слів, і дитина починає вважати, що лаятися – це нормально.

Щоб такого не трапалося, дитячий *психолог Ольга Крамаревич* пояснює, як батькам правильно реагувати на випадки вживання дитиною нецензурних чи грубих слів.

Рекомендації батькам

- 1. Обмежити спілкування дитини із джерелом непристойних слів.*
- 2. Стежити за спілкуванням у сім'ї.* Не вживайте ненормативну лексику при дітях. Пам'ятайте, що саме ви формуєте особистість дитини, її звички і спосіб життя.

Навчіть її висловлювати свої сильні почуття іншими, не лайливими словами ("я образився", "я роздратований", "я злюся", "я в розпачі", "я вражений і збентежений". Розкажіть, що люди свої стани і почуття висловлюють такими словами, а той, хто знає мало слів, вживає лайливі і непристойні слова.

Якщо у вас погане слово вирвалося, поясніть дитині, що зірвалися, засмутилися, розлютилися. Це – погано і вам не хочеться, щоб вона повторювала вашу мовленнєву поведінку.

3. *Не акцентувати увагу* зайвий раз, якщо дитина сама не помітила як вимовила непристойне слово. Але старшим дітям обов'язково покажіть своє ставлення до таких слів.

Можливо, дитина таким чином хоче повернути вашу увагу або продемонструвати свою силу. У такому випадку, щоб показати дитині, що на вас не діє такий спосіб повернення уваги, що ви не вважаєте лихослів'я проявом сили. Залишайтеся спокійними.

Рекомендації батькам, коли вищезазначені способи не діють

1. Грамотно *продемонструвати своє неприйняття непристойних виразів*, довірливо і спокійно поговоривши з дитиною. Запитайте дитину, чи розуміє вона, що ці слова – негарні, грубі і ображають людей. Скажіть, що у вашому домі ними не користуються. Можете використовувати такі фрази:

"Мене засмучують такі слова";

"У нас у сім'ї так не говорять";

"Мені неприємно чути такі слова";

"Ці слова говорити непристойно, вони можуть образити людину".

2. *Дозволити дитині лаятися в певному місці* (оскільки заборонений плід – солодкий). Ольга Крамаревич радить вдаватися до нього тільки у крайньому випадку, коли інші методи зовсім не діють. "Наприклад, запропонуйте говорити погані слова тільки біля сміттевого відра або в туалеті. Можна виділити окрему чашку, в яку дитина може вимовити всі непристойні слова (тільки пити потім із цієї чашки не варто) або завезти дитину в поле чи ліс, і нехай там говорить всі непристойні слова, які знає. А ви в цей час зберігайте спокій і не показуйте дитині свої емоції", – радить психолог.

Якщо дитина сказала непристойне слово при сторонніх людях:

1. *Попросіть вибачення за малюка.*

2. *Змініть тему*, щоб ніхто не встиг відреагувати на висловлювання вашої дитини.

3. *Зберігайте спокій.*

4. Потім вдома, наодинці з дитиною, *проговоріть свою позицію щодо лайливих слів.*

А ще психологи рекомендують не ділитися при дитині тим, що сталося, з рідними (подругами), особливо в контексті "Як це було кумедно!". Ваша радісна інтонація викличе в малюка нерозуміння – ви його сварите, а насправді вам весело.

Пропонуємо батькам прослухати статтю американського автора У. Лівінгстона Ларнеда "Про що забув батько". Це один із творів малого жанру, в якому показано прояв істинного почуття батька до свого сина. Батько просить вибачення у маленького сина за образливі, грубі слова, які дуже часто і не обґрунтовано зривалися з його уст. На нашу думку, зміст даної статті спонукав би багатьох батьків задуматися над особистими висловлюваннями по відношенню до своїх дітей.

Читання статті У. Лівінгстона Ларнед "Про що забув батько"

Мета: спонукати батьків до ретельного осмислення впливу власних негативних висловлювань по відношенню до своїх дітей, виховувати мовленнєву культуру.

"Послухай, синку, я говорю це зараз, коли ти спиш, підклавши під щічку маленьку ручку. Твої світлі кучерики прилипли до твого вологого лобика. Я потайки прокрався в твою кімнату. Всього кілька хвилин тому, коли я сидів з газетою в бібліотеці, мене раптом охопило почуття каяття. І саме тому я тут.

Я подумав про те, що був занадто суворий з тобою. Я вилаяв тебе, коли ти збирався до школи, тому що ти ледь торкнувся обличчя рушником. Я вчитав тебе за те, що ти не чистиш черевики, зло гримнув на тебе, коли ти кинув речі на підлогу.

За сніданком я теж знайшов, до чого причепитися: ти розлив сік, швидко поглинав їжу, ти поклав лікті на стіл, намазав на бутерброд занадто багато масла. А коли я поспішав на роботу, а ти, йдучи гуляти, обернувся, помахав мені маленькою ручкою і крикнув: "До побачення, татко!" – я, насупившись, кинув у відповідь: "Розправ плечі, не сутулься".

Увечері повторилося те ж саме. Проходячи повз, я побачив, як ти, стоячи на колінах, граєшся кульками. На панчохах вже утворилися дірки. Я принизив тебе при твоїх друзях, коли ти йшов попереду мене у напрямку домівки: "Панчохи коштують дорого, якби ти сам заплатив за них, то був би більш акуратним." Синку, я стою зараз біля твого ліжечка і це почуття сорому охопило мене.

Пам'ятаєш, сьогодні, коли я читав газету, сидівши в бібліотеці, ти тихенько увійшов і подивився на мене. Я кинув на тебе погляд поверх газети, нетерплячий і незадоволений тим, що мене відволікають. Ти нерішуче стояв біля дверей. "Чого ти хочеш?", – пробурчав я.

Ти, нічого не сказавши, підбіг до мене, і міцно обвивши мою шию руками, поцілував мене. Твої рученята стиснулися з такою любов'ю,

яку Бог розпалив в твоєму серці і яку не може погубити навіть зневага. А потім ти пішов, і я чув, як ти піднімався сходами.

І в цю мить, синку, газета випала з моїх рук, і жах охопив мене. Що ж роблю я, Господи!? Я вичитую тебе, навмисно шукаю помилки, роблю зауваження. Це моя нагорода тобі за те, що ти хлопчисько. Я веду себе так не тому, що я не люблю тебе, а тому, що чекаю від тебе надто багато, занадто багато! Я оцінюю тебе мірками своїх років.

А в тебе, в твоєму характері так багато хорошого, чудового, щирого! У твоєму маленькому сердечку так багато доброти світла, воно схоже на захід, що палає зараз над пагорбами. Я побачив це в твоєму раптовому пориві, коли ти підбіг і поцілував мене перед сном. І сьогодні більше нічого не має значення, синку. Зараз, стоячи біля твого ліжечка, я став перед тобою на коліна.

Я знаю, що це недостатня спокута, і ти не зрозумів би все те, що я зараз тобі кажу в години неспання і веселоців. Завтра я буду справжнім батьком. Я буду твоїм справжнім другом; я буду страждати, коли тобі погано, і сміятися, коли ти смієшся. Я прикушу язик, коли з нього будуть готові зірватися грубі слова. І буду повторювати як заклинання: "Він всього лише хлопчик, маленький хлопчик!"

Боюся, я ставився до тебе як до дорослого. Тепер, коли дивлюся на тебе, синку, стомлено згорнутого в своєму ліжечку, я бачу, що ти мій маленький хлопчик. Ще вчора мати носила тебе на руках, і твоя голівка спокійно лежала у неї на плечі. Я вимагав від тебе надто багато, занадто багато."

Батьки мають усвідомити: чисте, яскраве, виразне мовлення зацікавлює дітей, зосереджує їхню увагу, а сухе, монотонне, грубе – дратує, викликає байдуже ставлення.

У роботі з батьками потрібно звернути увагу на те, чи вміють вони чути, що дитина хоче сказати, виражати власні почуття доступно для розуміння дитини; застосовувати принцип "Обоє маємо рацію" для розв'язання конфліктних ситуацій, домовлятися з дитиною так, щоб результатами розмови були задоволені обидва учасники. Звернути увагу батьків на необхідність використовувати різні заохочення, привітальні звертання, лагідні слова, що сприяють вихованню в дітей емоційно-ціннісного ставлення до людей та збагаченню їх словника.

Рекомендації батькам:

- щиро і правильно відповідайте на запитання дитини;
- якнайчастіше спілкуйтеся з малям;

- шануйте гідність маленького співрозмовника, давайте йому можливість висловити думку;

- не підвищуйте голос у розмові з сином чи донькою;

- якнайчастіше вживайте формули ввічливості;

- виявляйте доброзичливість, прихильність;

- читайте і співайте дитині та разом з нею, учіть разом вірші, пісні, загадки, скоромовки, поєднуйте слово і гру, слово і малюнок, не допускайте у вашій оселі лайливих слів;

- привчайте дитину до мовного етикету за столом, у транспорті, магазині, на вулиці, виправляйте власні мовні огріхи, а також ваших рідних, друзів, колег;

- пояснюйте дитині значення незрозумілих слів, учіть правильно будувати речення;

- ведіть словничок, записуйте перлини мовної творчості Вашої дитини.

Педагоги можуть ознайомити батьків з принципами виховання дітей, які виділив *Х. Джайнотт* [6], засновник напряму групової роботи з батьками:

- уважно слухати дитину, що сприяє зміцненню самоповаги;

- уникати і не допускати таких дій і слів, що можуть образити чи озлобити дитину;

- виражати думки, почуття без агресивності;

- чесно говорити про те, що вони відчують;

- виявляючи власні почуття, поважати особистість дитини.

Пам'ятка для батьків

Ця пам'ятка призначена для глибшого ознайомлення батьків з означеною проблемою. В ній чітко означено мовленнєві висловлювання, які є необхідними і важливими для культури самовираження дитини, і негативні, що спричиняють деструктивні форми самовираження.

Шановні батьки, Ваша дитина – вже особистість, яка вирізняється серед інших своїми переживаннями, бажаннями, прагненнями, намірами. Вона психологічно дуже пов'язана зі своїми однолітками та дорослими. Діти між собою перебувають у складних відносинах, де переплітаються симпатія, конкуренція, прагнення вирізнитися серед інших, можливість гратися разом, домовлятися, узгоджувати свої дії, поступатися, обстоювати свою думку. Прагнення Вашої дитини бути визнаною, прийнятою, посісти значуще місце серед однолітків – цілком нор-

мальне явище. І тільки материнська любов та батьківська проникливість допоможуть зрозуміти свого малюка в його домаганнях та внутрішній боротьбі із самим собою.

Якщо Ви хочете оптимально посприяти тому, щоб Ваша дитина *вміла*: заявити про себе, показати, чим вона гарна, порівняти себе з іншими, продемонструвати своє ставлення до інших, виявити почуття приязні, щирості, жалю, відповідальності, вдячності, творчо використовуючи мовленнєві засоби та форми, ***вживайте у своєму мовленні***:

- *позитивні форми звернення*: пестливі імена, приємні слова, слова-заохочення, слова довіри, підтримки, співчуття, похвали, подяки: "Ти заслуговуєш на увагу інших!", "А ти як вважаєш?", "Якої ти думки про себе?", "Молодець, ти правильно виконав завдання", "Чи погоджуєшся з моєю оцінкою?", "Чому так?", "Чому ні?";

- *ввічливі слова*: дякую, спасибі, прошу, будь ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, добрий ранок, добрий день, добрий вечір, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре та ін.;

- *слова, що формують позитивну характеристику*: красивий, спритний, сильний, розумний, сумлінний, старанний, добрий, щирий, вдячний, чуйний, совісний, допомагаєш іншим, захищаєш слабших та ін.;

- *слова, які виражають приємні почуття*: любов, приязнь, радість, інтерес, товариські почуття та ін.;

- *словесні прийоми*, які стимулюють дитину до свідомого прагнення подолати свої недоліки і домогтися успіху: "Як ти гадаєш, чи правильно ти зробив?", "Я вважаю, ти справишся зі своїм завданням", "Я хочу тобі допомогти"; "Я в тебе вірю, ти зможеш"; "Давай зробимо разом"; "Уважно послухай, у тебе все вийде".

Дотримуйтеся культури мовленнєвого висловлювання: виразності, емоційної забарвленості, грамотності, доступності, зрозумілості; регулюйте силу голосу, темп мовлення; використовуйте засоби інтонаційної виразності.

Не вживайте:

- *принизливих слів*, як-от: тупий, брехун, дурень, злодюжка, безвільний, нечесний, упертий як віслик та ін.;

- *образливих, нецензурних слів*;

- *крайніх форм вираження емоцій*: різкого переходу від пестошів до покарань.

Не знижуйте прагнення дитини до визнання.

Пропонуємо:

- якнайчастіше вживати формули ввічливості, доброзичливості, прихильності;
- частіше фіксувати увагу на ввічливих словах, вправляти у засвоєнні слів: *дякую, спасибі, прошу, будь ласка, на здоров'я, вибачте, здрастуйте, доброго ранку, доброго дня, доброго вечора, добраніч, смачного, будьте здорові, до побачення, на все добре* та ін.;
- читати і співати дитині та разом з нею, учити разом вірші, пісні, загадки, скоромовки, поєднувати слово і гру, слово і дію;
- привчати дитину до мовленнєвого етикету за столом, у транспорті, магазині, на вулиці, виправляйте власні мовні огріхи, а також ваших рідних, друзів, колег;
- шляхом особливих звернень: реплік, порад, запитань, нагадувань опосередковано активізувати дитяче мовлення;
- створювати ситуації, які змушують дитину приймати самостійні рішення, брати на себе відповідальність, самовизначатися;
- забезпечити умови, за яких у дитини виникне бажання висловити свою думку, почуття, настрої, поділитися ними з ровесниками та дорослими;
- пояснювати дитині значення незрозумілих слів;
- вести словничок, записувати перлини мовної творчості вашої дитини.

Рекомендуємо: розігрування комунікативних ситуацій: "Зустріч друзів", "Розмова по телефону", "Давайте познайомимось"; сюжетно-рольових ігор: "В аптеці", "Магазин", "Дитячий садок", "Похід до лікаря", "День народження"; читання та обговорення оповідань В. Сухомлинського "Чому дідусь такий добрий сьогодні?", "Ласкавий Вітер і злий Вітрюга", "Білочка і добра людина"; В. Осєєвої "Сини", "Троє товаришів"; М. Магери "Добра дівчина"; Оскара Уайльда "Хлопчик-зірочка"; Дж. Родарі "Рожеве слівце "привіт"; вправу "Привласнення позитивної характеристики"; мовленнєві ігри та вправи: "Оживимо наші казки", "Заповітні слова", "Квітка настрою", "Ввічливість"; гра-тренінг "Посміхнись і скажи ввічливе слово", "Культура взаємин", "Привіт, друже!", "Приємні звертання", "Чарівні слова ввічливості", "Ланцюжок слів", "Корзина для сміття" тощо.

Дотримуючись вказаних побажань, Ви сформуєте у своєї дитини прагнення виражати себе та вміння це зробити.

Оцінка ефективності розробленої системи виховання

Оцінка ефективності розробленої системи виховання передбачає співвіднесення результатів констатувального та контрольного етапів педагогічного експерименту, орієнтуючись на динаміку змін у засвоєнні дошкільниками культури самовираження у комунікативній діяльності.

На контрольному етапі застосовується аналогічний комплекс методів, що і на констатувальному (початковому) етапі. Порівняльний аналіз слід оформити у таблицях (діаграмах, графіках тощо).

Результати контрольного експерименту дають змогу оцінити, наскільки ефективною виявилась система формувальних впливів на оптимізацію культури самовираження дошкільників у різних комунікативних актах. Дають можливість відмітити позитивні зрушення у мовленнєвих висловлюваннях дітей, що характеризують сформованість їх культури самовираження.

Здійснюється кількісний розподіл досліджуваних за рівнями вихованості культури самовираження у комунікативній діяльності, на підставі порівняння показників констатувального етапу і контрольного (табл. 5):

Таблиця 5

Порівняльний аналіз рівнів вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності на констатувальному та контрольному етапах

Рівні вихованості культури самовираження дошкільників	ЕГ			КГ		
	Конст. етап	Конт- рольний	Дина- міка + (-)	Конст. етап	Конт- рольний	Дина- міка + (-)
конструктивний						
ситуативний						2
деструктивний			-			
низький						

Для підтвердження значущості динаміки сформованості культури самовираження дошкільників, можна скористатися алгоритмом розрахунку χ^2 – критерію, який визначається шляхом порівняння відсоткових показників за формулою:

$$\chi^2 = \sum_{k=1}^m \frac{(V_k - P_k)^2}{P_k},$$

де m – загальна кількість груп, на які розділені результати,

P_k – частоти результатів до експерименту,

V_k – частоти результатів після експерименту.

Підставивши відповідні значення, пошукач отримує відсоткові показники якісно-кількісних результатів свого дослідження, які підтверджують або заперечують ефективність проведеної роботи на формульованому етапі.

Наприклад:

Таблиця 9

Динаміка рівнів вихованості культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності (%)

Рівні вихованості культури самовираження дошкільників	ЕГ			КГ		
	Конст. етап	Контрольний	Динаміка	Конст. етап	Контрольний	Динаміка
конструктивний	10	36	+26	12	16	+4
ситуативний	33	29	-4	38	40	+2
деструктивний	37	27	-10	32	30	-2
низький	20	8	-12	18	14	-4

$$\chi^2 = \frac{(36-10)^2}{36} + \frac{(29-33)^2}{29} + \frac{(27-37)^2}{27} + \frac{(8-20)^2}{8} = 41,02.$$

Таким чином, $\chi^2_{\text{експер}} = 41,02$, тоді як $\chi^2_{\text{табл}} = 11,34$ при заданій імовірності допустимої помилки, рівної 0,01. Виходячи з того, що $\chi^2_{\text{експер}} > \chi^2_{\text{табл}} = 41,02 > 11,34$, слід констатувати, що значення показників до і після формульованого експерименту статистично достовірно відрізняються.

Загальні висновки формулюються за кожним із визначених у дослідженні завданням, оцінюється ефективність виділених дослідником педагогічних умов та методики виховної роботи з дошкільниками та дорослими щодо формування культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності. Визначаються перспективи подальшого дослідження означеної проблематики.

Список використаної літератури

1. Аніщук А. М. Педагогічні умови оптимізації процесу мовленнєвого самовираження дошкільників різної статі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2009. 259 с.
2. Аніщук А. М. Мовлення як засіб самовираження старшого дошкільника: навч.-метод. посіб. для вихователів, практик. психологів, батьків та студентів дошк. від-нь пед. вишів / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 113 с.
3. Белобрыкина О. А. Психологическая диагностика самооценки детей старшего дошкольного возраста. Новосибирск: ГЦРО, 2000. 132 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 344 с.
5. Брель М. Г. Семинар-тренинг для педагогов на тему: "Культура речевого общения". URL: <https://nsportal.ru/detskiy-sad/raznoe/2015/11/11/seminar-trening-dlya-pedagogov-na-temu-kultura-rechevogo-obshcheniya>
6. Джайнотт Х. Родители и дети / пер. с англ. Москва: Знание, 1986. 58 с.
7. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників / упоряд. І. В. Молодушкіна. 2-ге вид. Харків: Вид. група "Основа", 2011. 207 с.
8. Зинченко Е. В. Самораскрытие личности как социально-психологическое явление. *Прикладная психология*. 1998. № 5. С. 59–69.
9. Іванова В. В. Культурно-ігровий простір розвитку комунікативної культури дітей старшого дошкільного віку. *Модернізація змісту дошкільної освіти в контексті сучасних вимірів*: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 29 вересня 2014 року). Хмельницький: ХПІА, 2014. С. 86–91.

10. Калмикова Л. Проблеми з мовленням? Подбаймо про мотиви. Діагностика і розвиток мовленнєвих мотивів старших дошкільнят. *Дошкільнє виховання*. 2016. № 5. С. 2–5.

11. Колесникова А. Е. Формирование социально-коммуникативной компетентности старших дошкольников с ОНР III: новый подход. *Логопед*. 2015. № 3. С. 23–31.

12. Кононко О. Л. Культура самовираження майбутніх педагогів як особистісний феномен. *Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні*: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. Львів: ГО "Львівська педагогічна спільнота", 2017. С. 13–18.

13. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія. Київ: Стилос, 2000. 336 с.

14. Кононко О. Л. Цілісне світобачення як життєвий орієнтир та умови його ефективного формування. *Формуємо у старших дошкільників цілісне світобачення*: навч.-метод. посіб. / авт. кол-в: О. Л. Кононко, В. О. Луценко, С. П. Нечай, З. П. Плохій, О. Д. Сидельникова, В. А. Старченко, О. П. Терещенко, Л. В. Шелестова, Л. Ю. Якименко, Київ: Імекс-ЛТД. 260 с.

15. Крамаревич О. Якщо малюк говорить погані слова: [HTTPS://DYTPSYHOLOG.COM/2015/04/22/ЯКЦО-МАЛЮК-ЛАЄТЬСЯ/](https://dytpsyholog.com/2015/04/22/yakco-malyuk-lastysya/)

16. Лопатіна Г. О. Методика навчання діалогічного мовлення дітей молодшого дошкільного віку: монографія. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2014. 254 с.

17. Лютова Е. К. Тренінг об'єднання з дитиною. *Діагностика розвитку дитини. Коррекція поведінки дитини. Коррекційно-розвиваючі ігри. Тренінг розвитку дитини* / под ред. Е. К. Лютова, Г. Б. Мони́на. Москва: Сфера, 2001. 175 с.

18. Дегтярєва Г. А., Тарасова О. С., Фоменко А. П. Медіадошкільник: парціальна програма з медіаосвітньої діяльності для дітей старшого дошкільного віку (6-й рік життя) / за заг. ред. О. В. Волошенюк, Г. А. Дегтярєвої, В. Ф. Іванова. Київ: Академія української преси, Центр вільної преси, 2019. 118 с.

19. Омельченко Е. А. Проявлення елементів культури самовираження дітей дошкільного віку в їх взаємозносинах в

совместной деятельности. *Теоретические и методологические проблемы современных наук*: материалы VI Международной научно-практической заочной конференции (Новосибирск, 5 декабря 2012 г.), Новосибирск: АГЕНСТВО "СИБПРИНТ", 2012. С. 64–71.

20. Пироженко Т. А. Коммуникативно-речевое развитие ребенка. Киев: Норе-принт, 2002. 309 с.

21. Пироженко Т. О., Хартман О. Ю., Палієнко К. В., Павленко М. В. Методичний посібник до парціальної програми з розвитку соціальних навичок ефективної взаємодії дітей віком від 4 до 6–7 років "Вчимося жити разом". Київ: Алатон, 2016. 112 с.

22. Трифонова О. С. Развитие самовыражения личности старших дошкольников у мовленнєвотворчій діяльності. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія "Педагогічні науки"*, 2015. № 2. (49) травень. С. 191–195.

23. Хухлаева О. В. Практические материалы для работы с детьми 3–9 лет. *Психологические игры, упражнения, сказки*. Москва: Генезис, 2006. 176 с.

24. Чистякова М. И. Психогимнастика / под ред. М. И. Буянова. Москва: Просвещение, 1990. 128 с.

25. Шкуратова И. П. Мотивация самораскрытия в межличностном общении. *Психологический вестник*. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1998. С. 315–323.

26. Шкуратова И. П. Самовыражение личности в общении. *Психология личности: учебное пособие* / под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. Москва: ЭКСМО, 2007. С. 241–265.

27. Щетинина А. М. Диагностика социального развития ребенка: учебно-методическое пособие. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. 88 с.

28. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособ. для студ. вузов. 2-е изд., стереотип. Москва: Академия, 2005. 384 с.

Список літератури для самоосвіти

1. Амеліна С. М. Тренінги з розвитку умінь та навичок діалогічного спілкування. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. 73 с.

2. Аніщук А. М. Оптимізація мовленнєвого самовираження старших дошкільників: метод. посіб. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008. 63 с.

3. Аніщук А. М. Формування у старших дошкільників узагальнених уявлень про соціально схвалювальні та неприйнятні форми і засоби самовираження. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць / Ін-т проблем виховання АПН України. Кіровоград: ТОВ "Імекс – ЛТД", 2010. Вип. 14. Кн. 1. С. 22–31.*
4. Артемова Л. В. Окружающий мир в дидактических играх дошкольников: кн. для воспитателей дет. сада и родителей. Москва: Просвещение, 1992. С. 51.
5. Бабанский Ю. К., Поташкин Н. М. Оптимизация педагогического процесса. 2-е изд. Киев: Радянська школа, 1984. 287 с.
6. Богуш А. М., Луцан Н. І. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, вправи: навчально-методичний посібник. Київ: Видавничий Дім "Слово", 2005. 720 с.
7. Ключева Н. В., Касаткина Ю. В. Учим детей общению: характер, коммуникабельность. Ярославль, 1994. 301 с.
8. Коваленко А. С. Розвиваємо мовлення вихователів: методичний турнір. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2016. № 11. С. 22.
9. Лохвицька Л. В. Збірник ігор "Моралинки для Миколки і Маринки" до програми з морального виховання дітей дошкільного віку "Скарбниця моралі". Тернопіль: Мандрівець, 2016. 200 с.
10. Луцан Н. І. Місце вербальних ігор у мовленнєвому розвитку дошкільників. *Актуальні проблеми дошкільного виховання*. Рівне, 1997. С. 112–116.
11. Мухіна В. Наш малюк та його "Я". *Дошкільне виховання*. 2004. № 6. С. 14–15.
12. Сокирба Л. Вчимося спілкуватися і дружити: заняття для дітей середньої групи. *Дошкільне виховання*. 2019. № 8. С. 24–25.
13. Стельмахович М. Г. Мовний етикет. *Культура слова*. 1981. Вип. 20. С. 6–12.
14. Трунова В. А. Мовленнєві ситуації як засіб формування комунікативних умінь. *Початкова школа*. 1988. № 8. С. 26–28.
15. Фопель К. Чтобы дети были счастливы: психологические игры и упражнения для детей школьного возраста / пер. с нем. Москва: Генезис, 2005. 255 с.
16. Чиренко Н. В. Гра як засіб самовираження дитини. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2005. Вип. 8. Кн. 2. С. 156–158.*